

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 74 (17022)

2005 чылдың
июль 7,
четверг

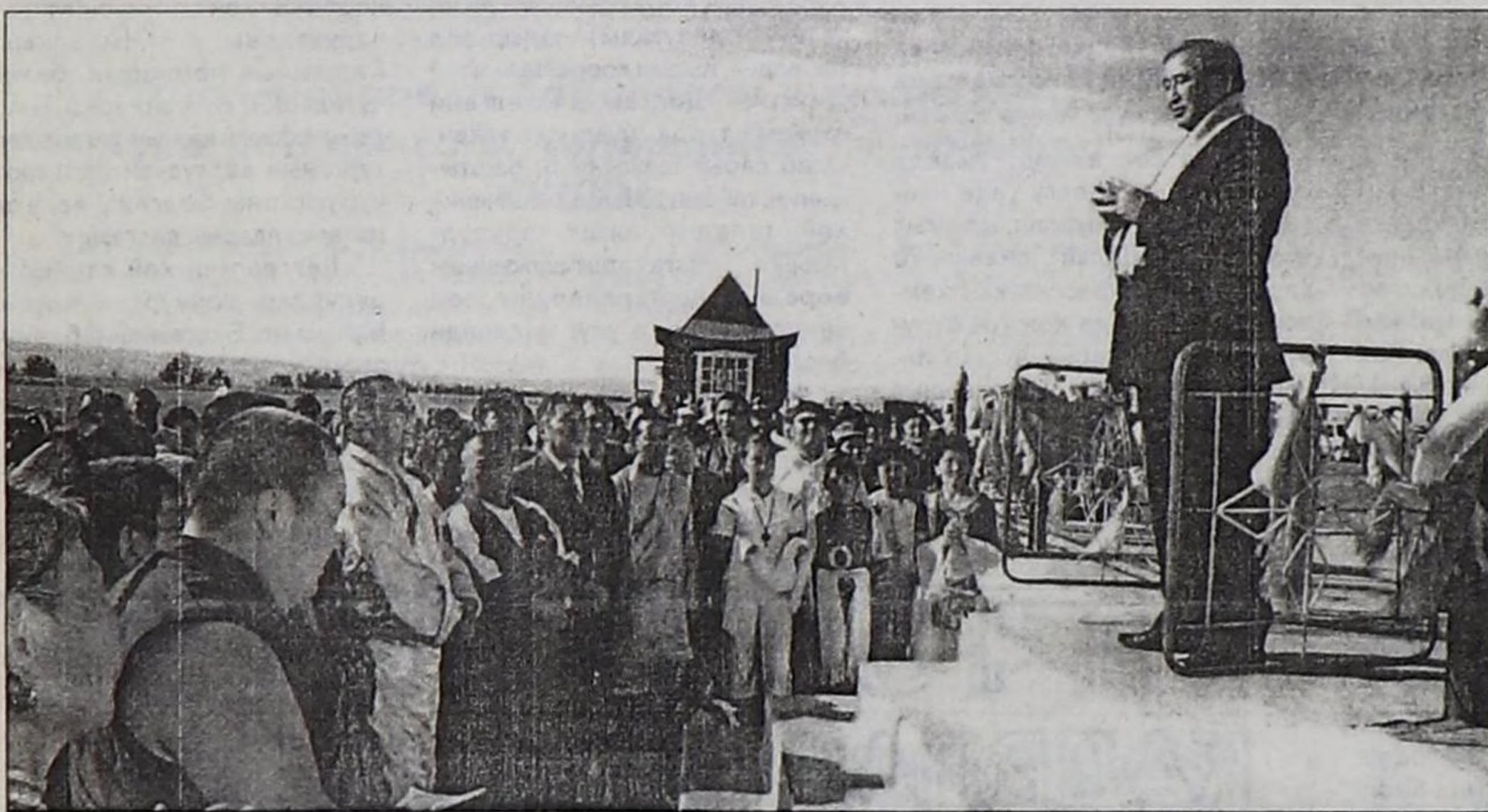
Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек кырында – 19.00
Садар өртээ – 3 рубль.

XIV Далай-Ламаның 70 харлаанынга

ТӨП ХҮРЭЭ ТУДАР ЧЕРГЕ ДАШТЫ САЛГАН

Чырыткылыг XIV Далай-Лама Тензин Гьяцо 1992 чылдың сентябрь айда Тывага моорлап келгеш, Тываның Төп сарыг шажын хүрээзин тудар Кызылдың мурнуу микрорайонунда черни арамайлап, ыдыктап берген. Ында эрткен чылын Сувурганны туткан. Ооң

чанынга Чырыткылыг Улуг Башкы XIV Далай-Ламаның 70 харлаанынга тураскааткан Тываның Төп сарыг шажын хүрээзин тудар черге даш салырының байырлыг езулалы дүүн, июль 6-да, болуп эрткен.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак, Кызыл хоорайның мэри Д.К. Донгак, буддизм философиязының доктору, хүндүлүг аалчы Джампа Тинлей, Тываның Камбы-ламазының оралакчызы (Дид) кечил Еше Мендак (М. Монгуш) болгаш өске-даа төлээлекчи база күүсекчи эрге-чагырга органның шажынның төлээлекчилери, хөй санныг чүдүкчүлөр орта чыылган.

Лама-башкылар Тываның Төп сарыг шажын хүрээзин тудар черни, ында: «Маңаа сарыг шажын хүрээзин тудар» деп бижээн улуг дашты ыдыктап, арамайлааш, олар мөргүл номчаан.

Тываның Камбы-ламазының оралакчызы (Дид) кечил Еше Мендак (М. Монгуш) сөс алгаш, Чырыткылыг Улуг Башкы XIV Далай-Ламаның 70 харлаан кайгамчыктыг хүнде, аңаа тураскаадып Тываның Төп хүрээзин тудар черде дашты байырлыг езу-биле салып

турарының улуг ужур-уткалыын айыткаш, чыылганнарга изиг байырны ол чедирген. Маңаа улуг хүрээ комплекзи туттунар. Төп хүрээден аңгыда, алды немелде хүрээ, Тываның Камбы-ламазының турар чери (резиденциязы), хуурактар өөренир, чурттаар бажынар, эмнелге, музей болгаш өске-даа тудуглар турар. Бүгү чонун күжү-биле Тываның Төп хүрээзин тудуп алырының бүгү аргалары болгаш курлавырлары барынга бүзүрелин ол илереткен.

Бөгүн делегейге атсураглыг кайгамчыктыг Улуг Башкы XIV Далай-Ламаның төрүттүнген хүнү, улуг байырлал деп, буддизм философиязының доктору Джампа Тинлей чугаазының эгезинге айыткаш, Чырыткылыг Башкыга узун назылаарын, бижыг кадыкшылды, Будда бурганның өөредин нептередир буяныг ажил-чорудулгазынга чедишкннерни күзээн. Далай-Лама Башкының хү-

рээ тудар кылдыр арамайлап берген черинде дашты салып, Тываның Төп хүрээзин тудар хемчеглерни ап эгелээнин, сарыг шажынның номналын нептередиринге улуг ужур-дузалыг болурун ол чугаазынга демдеглээн.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак дүүн, июль 6-да, Чырыткылыг XIV Далай-Лама Башкының 70 харлааны-биле холбаштыр чыылганнарга байыр чедирип, чүве чугаалаан. Далай-Лама Башкы 1992 чылда Тывага чорааш, ыдыктап, арамайлап берген черинге Тываның Төп хүрээзин тудуу доостурга, ол Будда бурганның буяныг өөредин нептередир, мерген угаанныг лама-башкыларны белеткээр төп болурун айыткан. Далай-Лама тудуун эгелээр, бо улуг ажил-херекти кылырынга чон дузалап, боттарының салышкынын кириер дээрзинге Шериг-оол Дизижикович бүзүрелин илереткен. Тыва Республиканың Чазаның өмүнээзинден Тыва-

ның хоочуннарынга, аныяктарынга аас-кежикти, өөрүшкүнү, ак орукту, бай чурттаарын, бижыг кадыкшылды Чазак Даргазы түнелинде күзээн. Хүрээ тударыга дуза кылдыр бодунуң хуу салышкыны, акшаны, ол салган.

Кызыл хоорайның мэри Д.К. Донгак, чүдүкчү Александр Очур-оол болгаш өскелер-даа чүве чугаалааш, ыдыктыг Далай-Ламага төрүттүнген хүнү-биле байырны чедиргеш, узун назылаарын, ажил-чорудулгазынга чедишкннерни күзээн.

Байырлыг езулалга киришкеннер Төп хүрээни тударыга деткимче кылдыр акшаны салып, боттарының үлүүн киригеннер.

Бистиң корр.

Чуруктарда: Төп хүрээ тудар черге даш салышкынының езулалының үезинде.

Шолбан Биче-оолдун тырттырган чуруктары.

Албан бижин

Россияның көдээ ажил-агый сайыды А.В. Гордеевтен ТР-ниң Чазак Даргазының адынга келген албан бижин солунуң бөгүнгү үндүрүлгезинге парладывыс.

Хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович!

Россия Федерациязының Күрүне Чөвүлелиниң Президиумунуң Элистага июнь 17-де болуп эрткен хуралын күрүнениң аграр аъш-чем политиказын ажилдап кылырынга эргилделиг үе-чада болган деп көрүп турар мен. Аңаа дыка хөй айтырыгларның шитпири, хүндүлүг Шериг-оол Дизижикович, көдээниң бүгү чурттакчыларын, агроулетпүр комплекзиниң ажил-ишчилериниң сонуургалдарын камгалаарынче угланган Силерниң хууда быжыг туружунарның ачызында чедип алдым.

Россияның Көдээ ажил-агый яамызының бөгүндө кол сорулгазы— Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинниң Күрүне Чөвүлелиниң Президиумунуң хуралының үезинде дорт бергени даалгаларын боттандыраары болур. Салдым ол сорулгаларны эрге-чагырганың регион органның биле кады харылзаалыг, демниг хөдөлишкнниң ажил-херектерниң ачызында чедип ап болур бис. Бо сорулгага, ажы-биле чугаалаайн, Силерниң деткимчегерге улуу-биле идегеп турар мен.

Хүндүткел-биле,
сайыт А.В. ГОРДЕЕВ.

ЦОНКАПА АТТЫГ ТӨП

Москвада Цонкапа Лама аттыг сарыг шажынның төвү чырыткылыг Геше Джампа Тинлей Башкының удуртулгазы-биле 1996 чылда тургустунгаш, ол үеден эгелээш, Россияга сарыг шажынның өөрединиң катап тургустунарынга улуг үүлени кирип турар.

Төптүң чанында Цонкапа аттыг ном үндүрер черде буддизмниң философиязының болгаш ооң практиказының дугайында көвей номну үндүрүп, Улуг башкыларның үнелиг өөредилерин тырттырып, аудио-видеоматериалдарны база таратыпшаан, Россияның чингине сарыг шажынның республикалары – Тыва, Калмыкия, Бурятиядан аңгыда өске-даа регионнар-биле, Новосибирск, Уфа, Иркутск, Омск, Украинада Харьков дээш, өске-даа хоорайларда тургустунган Дхарма төптөр-биле сырый харылзааны тудуп турарлар. Чылдан чылче буддизмниң өөредилгезинге сонуургал Россияда улгадып турары дыка өөрүнчүг. Цонкапа лама аттыг төптүң кежигүннериниң аразында кандыг-даа нацияның улузу бар: орус, еврей, башкир, украин дээш, оон-даа өске. Төптүң очулдурукчузу — Майя Малыгина. Майяның дугайында онзагай сөстөрни чугаалаксадым. Ол англи дылдан орус дылче башкы-выстың өөредилгерин эң-не тода, аяныг кылдыр очулдуруп, башкының өөреничилеринге, өске-даа дыңнакчыларыга дыка улуг дузаны чедирип чоруур.

Чуртувуста сарыг шажынның катап сайзырап турары, Чырыткылыг башкыларыныска таваржыры — кижиге кончуг ховар болгаш улуг аас-кежик. Бодум өг-бүлө-биле Москвада чурттап, аудитфирмада ажилдап турар мен. Ажил-агый харысалгалыг, чай чок-даа болза, Чырыткылыг башкыларның өөредин дыннаар үени тып, улуг сонуургал-биле Геше Джампа Тинлей башкының өөредиг кичээлдеринче барып

турар бис. Кижиниң ажы-төлү сарыг шажынны сонуургал, оларның чүрээнге сүзүглел оттуп эгелээрге, дыка-ла өөрүнчүг. Адаиениң уругларыга чылдан чылче чагыларын Чырыткылыг Геше Джампа Тинлей башкы эң-не ханы, долу кылдыр тайылбырлап берип чоруурунга башкы-выска четтиргенивисти илередип, мөгөөр кижидир мен. Өске кижилерге, бүгүле дириг амытаннарга хора чедирер болза, кижикандыг үүле ажилдап аарыл, ада-иезин хүндүлээр, чурумнуг, биче сеткилдиг болурун дугайында, угаанга багай бодалдарның хоразын — адааргал, хорадаачал, кончуургак, менээр-генер, казый, харам, оорсук, хоп-меге кылыр чоруктарының хоразын, а чырык бодалдарның, үүлехеректиң ажынын, биче сеткилдин, дузааргак, топтуг байдалдың ажынын, чүрекке дээр эргим сөстөр-биле башкывыс тайылбырлаарга, кижиниң карааның чажы келир.

Төрээн Тывамдан ыракта чурттап чорзумза-даа, кезээ шагда чүрээмде мээң чурумалдыг, кайгамчык чараш Тыва чуртум. Тываның агаары эң арым, дагалары эң-не бедик, хемнери эң-не шапкын, таңды-сыннары эң-не элбек кылдыр сагындыраар.

Тывага Чырыткылыг Богдо-Геген Халха Джецун-Дамба Ринпоче IX башкывыс кайгамчыктыг Калачакраның өөредин сөңнээнинге тыва чонум-биле деңге өөрүп, мээң төрээниң черим сайзырап, тыва чонун буяны көвүдэзин деп идегеп, йөрээп чоруур мен.

Вера ОЮН.
Москва.

ЧЫРЫТКЫЛЫГ БАШКЫГА ТУРАСКААТКАН

Чырыткылыг XIV Далай-Ламаның 70 харлаанынга тураскааткан делгелгениң ажыдышкынының уезинде.

Далай-Ламаның Дүжүлгезиниң чанында чүдүкчү.

Республиканың Алдан-Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинге Ыдыктыг Башкы XIV Далай-Ламаның 70 харлаанынга тураскааткан делгелгениң ажыдышкыны дүүн болуп эрткен.

Төөгү эртемнериниң доктору, Тываның Улустуң чогаалчызы М.Б.Кенин-Лопсан делгелгени ажыдып тура, сарыг шажынның шылгараңгай баштыңы, сураглыг философ, тайбың болгаш кижиниң эргелери дээш могаг-шылаг чок демиселчи, Нобель шаңналының эдилекчизи Чырыткылыг Далай-Ламаның ажил-чорудулгазынга улуг үнелелди берген.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы Шолбан

Кара-оол сөс алгаш, Тывада сарыг шажын сөөлгү үеде нептереп турарын айыткаш, ылаңгыя Улуг Башкы Далай-Ламаның 70 харлаанынга тураскааткан хем-чеглер колдуунда кожуун бүрүзүнде эртип турарын чугаалаан. Чырыткылыг Башкының буянныг херээнге улуг-улуг чедишкенин, хөй чылдарда кадык-чаагай чурттаарын ол күзээ.

Тываның Камбы-лама эргелелиниң төлээзи Буян Сандык,

Делгелгени көрүкчүлериң сонуургап көрүп турары.

буддизм философиязының доктору Джампа Тинлей, лама-башкы Лопсан Дүптен, ТР-ниң культура сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Зоя Самдан, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаты Каадыр-оол Бичелдей, Кызыл хоорайның мэри Дмитрий Донгак делгелгени ажыдып турда, чүве чугаалаан. Олар сарыг шажынның баштыңының, тайбың дээш демиселчиниң хөй талалыг ажил-чорудулгазынга, Тывага сарыг шажынның өөредиин нептередиринге ооң кириген үлүүнге улуг үнелелди бергенер.

Музейниң делгелге залында Далай-Ламаның Тыва Республикага 1992 чылдың сентябрьда моорлап келгеш, ыдыктап берген Тыва Республиканың Күрүне тугун, В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии

театрының мурнунга Улуг Башкының олуруп турганы Дүжүлгезин (сарыг шажынның езу-чурумун езугаар каастап-коялаан улуг сандай), Тывага чоруп турганын көргүскен хөй санныг өңүгү фото-чуруктары, Чырыткылыг Башкының номнарын, бижээн чүүлдерин, бурганнарны, Тывага сарыг шажын кандыг хөгжүлделиг турганын көргүскен эрги фото-чуруктары болгаш, өске-даа материалдарны делгээ.

Делгелгени хөй санныг көрүкчүлөр сонуургап көргөш, Ыдыктыг Башкының буянныг ажил-чорудулгазының дугайында эвээш эвес ажыктыг чүүлдерни билип алганнар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруктары.

Чайгы дыштанылга – ол чүгле сургуулдарның өөредилге соонда күш кирип дыштанып алыры эвес, а школаларга база ол үеде чаартылга, септелге херегин билир бис. Республикада 28 хуу өөредилге албан черлеринге база 17 хуу уруглар садтарынга дарый капиталдыг база көдээ черлерниң 43 хуу школаларынга чылдың кылыр септелге чорудары негеттиниң турар.

2005 чылда 123 өөредилге албан черлеринге база ооң иштинде 25 республика, 93 муниципалдыг өөредилге черлеринге капиталдыг септелге чорудары көрдүнген. Аңаа Чазактың доктаалы-биле 50 млн. 979 рубль көрдүнген, оон ыңай 23 млн. 062 муң рубльди республика, 27 млн. 917 рубльди муниципалдыг бюджеттен бээр. Во үеде республика бюджетинден 9 млн. рубльди шилчидипкен бооп турар. Септелге кылыры-биле тендер ойнап алган түдүг организациялары республиканың өөредилге черлеринде септелгени чоруда берген.

Онза айыылдыг объектилерге Сүт-Хөл кожуунуң Суг-Аксы, Алдан-Маадыр ортумак школалары, Мөңгүн-Тайга кожуунуң Мугур-Аксы суурда «Чемек», Бай-Тайга кожуунуң Тээли суурда «Аян» база Сүт-Хөл кожуунуң Алдан-Маадыр суурда «Хүнчүгеш» уруглар садтары хамааржыр.

Чылдың-на чагырга черлери хоорай болгаш суурларның өөредилге албан черлеринге капиталдыг септелге чорудары-биле смета езугаар херек акша-хөрөңгиниң чүгле чартыын үндүрүп берип турар, ооң уржуундан септелге ийи, үш чыл иштинде узай берип турары ол.

ТОЖУДА ЧАЙ

Тожу кожуун республиканың онза чараш каас-чурумалдыг черлериниң бирээзи. Ында 1200 уруглар өөренип турар чеди школа бар. Тожу кожуунуң өөредилге килдизиниң эргелекчизи Виктор Чаш-оолович Шыраптан кожуунда школаларның байдалын, септелгезин, ажил-амыдыралын чугаалап бээрин дилзэн бис.

—Силерниң кожуунуң школаларының септелгези канчаар чоруп турарыл, акша-төгерики-биле хандырылга кандыгыл, Виктор Чаш-оолович?

— Капиталдыг септелге тала-

зы-биле бергедээшкени бар. Бо чылын септелге кылыры-биле 1 млн. 200 муң рубль планнаттынган, ооң иштинден 700 муң рубль республика бюджетинден көрдүнген. Бо хүнге дээр ол акша-төгерики албаан бис.

Тоора-Хем школазынга капиталдыг септелге негеттиниң турар. Ол школаже онза кичээңгей салыры чугула, чүге дээрге ында 627 өөреникчи өөренип турар. Ырак сумуларда ада-иелер уругларын төп черге өөредип алыксаарындан, бо школада сургуулдар саны чылдан чылче көвүдөп турар.

Тоора-Хем школазының одалга системазы 1973 чылдан бээр чаңгыс-даа солуттунмаан, капиталдыг септелге кылбайн, чүгле

чылдың кылыр септелгезин чорудуп келген. Сумуларда школаларның одалга системазын боттарыныстың күжүвүс-биле кылып алган бис, а бо школага тускай специалистер болгаш хөй акша херек боор-дур. Адыр-Кежиг школазының серизин, Ырбан школазының спорт залын, серизин кылыр, а санаторлуг школада ийи объект бар: интернаттың одалга системазын база школаның серизин кылыры негеттиниң турар.

Шупту школаларның класстарында чылдың кылыр септелгени чоруткан, коридор, спорт залы, хөй-ниити черлери артып калган. Септелге кылырынга чылдың-на ада-иелер идепкейлиг дузалажып турар, ол дээш оларга өөрүп четтиргенивисти илередир-дир мен.

—Бо чылын кожуунда каш өөреникчи школа дооскан ирги?

—11 классты 76 өөреникчи дооскан. Ийи өөреникчи—Тоора-Хем школазындан Александр Филатов биле Адыр-Кежиг школазының доозукчузу Менги Серенмаа школаны мөңгүн медаль-биле доосканнар. Шупту школаларның доозукчулары экзамен-нерни чедишкенин дужааган, оларның дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринче эки дужаап кирип алырынга идепкейлиг турар бис. Самолет 10 хонук ушпаан, «Заря» база чорувайн турарындан аргы-жары дыка нарын болуп турар, Кызылга ийи хире хонук машинага олуруп, хемелеп чорааш чедип турары уругларга таарымча чок. Ынчангаш доозукчуларывыс эрте чоруптарың кызарлар боор.

КИЧЭЭНГЕЙДЕ — КАДРЛАР БЕЛЕТКЕЛИ

❖ Салгал дамчаан ивижилерниң уруглары Якутияга барып өөренир ❖

—Өөредилге черинче дужаарда Тожу школаларының өөреникчилери чигелделиг болур болгай, кандыг специалистер чагып ап турар силер?

—Тускай эртемниң специалистер белеткеп алыры Тожуга дыка чугула айтырыг-дыр. Чылдың-на доозукчулар өөредилге черлеринче кожуун чагыргазының мурнундан өөренип чоруп турар. Өөредилге килдизиниң специалистери суму чагырыкчылары-биле кандыг специалистер эн херегин тодарадыры-биле харыл-жажып турар. Тожунуң школаларында информатика, төөгү, даштыкы дыл башкылары чедишпес. Бо чылын ТКУ-нун ректору-биле кожуун чагыргазының дугурушканы езугаар, университеттиң шупту факультеттеринде бистиң абитуриенттеривиске бир-бир олуттарны берген, ынаар конкурс оларның аразынга болур.

Келир чылын Тожудан дөрт студент университетти доозар, оларның аразында даштыкы дыл эртемниң доозукчузу база бар, ынчангаш Тоора-Хем школазы дыка үр манааны англи дыл башкызы башкылыг болур. Дугуржулга езугаар ол аңаа 5 чыл ишти ажилдаар ужурулуг. Эрткен чылын ТКУ дооскан ийи күш-культура башкылары келгенин соонда, школаның өөреникчилериниң спортчу көргүзүглери көзүлдүр-ле экижил келгенин демдеглээр апаар. Оон аңгыда бо чылгы ийи доозукчузу—Ий болгаш Адыр-Кежиг суурларның салгал дамчаан ивижилериниң уруглары Якутияга барып өөренир. Олар

Якутскиниң көдээ ажил-агый академиязынга мал эмчизи болгаш ивижи-селекционер деп мергежил чедип алгаш келгеш, боттарының төрөөн турлагларынга селекция ажылын экижидер ужурулуг. Россияда дээди эртемниң ивижилер белеткеп турар чаңгыс-ла өөредилге чери — Якутскиниң университетинче чоруткан, оон өске ийи студентивис бо чылын үш дугаар курс дооскан. Тоора-Хемде 12 дугаар профессионал училищеде улустарның ус-тывыжы деп профильге база ивижилерни белеткеп, чылдың-на 12 кижини доостуруп турар. Олар дээрге колдуунда ырак хонаштарда ивижилерниң уруглары-дыр.

—Уругларның чайгы дыштанылгазы канчаар организаттынганыл, Виктор Чаш-оолович?

—Боттарыңар билир болгай силер, дыштанырынга таарымчалыг шупту байдалдар бисте бар. «Азас» лагериниң бир дугаар сезону июнь 27-де ажиттынган, ында 74 уруг дыштанып турар. Оон эрте ажитса деп бодаан бис, Тожуда саргы энцефалидинге удур санитарлыг ашталга чорудар специалистер чок болганындан, Кызылдан специалист эккеп, ашталга чорудуп тургаш саады бергенивис ол. Лагерде вожатылар улуг сонуургал-биле ажилдап турар, аш-чем талазы-биле хандырылга эки, лагерини долгандыр боду бүткен каас-чараш бойдуз турда, уругларның дыштанырынга оон эки чүү херек боор?!
Тамара КУУЛАР, ТР-ниң Өөредилге яамызының парлалга албанының специализи.

Угаан-медерели баксыраан кижилерге күрүне деткимчезиниң дугайында Тыва Республиканың Чазааның ДОКТААЛЫ

2005 чылдың май 26 № 659 Кызыл хоорай

«Психиатрия дузазының база ындыг дуза чедирип турар үеде хамаатыларның эргелерин магадылаар дугайында» Россия Федерациязының 1992 чылдың июль 2-де үнген Хоойлузунга дүүштүр Россия Федерациязының Чазааның 1994 чылдың май 25-теги № 522 «Угаан-медерели баксыраан кижилерге психиатрия дузазын база оларның социал камгалалын хандыраар хемчеглер дугайында» доктаалын езугаар «Угаан-медерели баксыраан кижилерге психиатрия дузалачызын хандыраар база оларның социал деткимчезиниң дугайында» Тыва Республиканың 2004 чылдың декабрь 29-тагы Хоойлузун боттандыраар сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Угаан-медерели баксыраан кижилерге күрүне деткимчезин көргүзүр дугайында мооң адаанда Чурумну бадылаар.

2. Угаан-медерели баксыраан кижилерге

Тыва Республиканың Чазааның 2005 чылдың май 26-да № 659 доктаалы-биле бадылаан

Угаан-медерели баксыраан кижилерге күрүне деткимчезин чедирериниң дугайында ЧУРУМ

1. Бо Чурум «Психиатрия дузазының база ындыг дуза чедирип турар үеде хамаатыларның эргелерин магадылаар дугайында» Россия Федерациязының 1992 чылдың июль 2-де үнген Хоойлузунга дүүштүр Россия Федерациязының Чазааның 1994 чылдың май 25-теги № 522 «Угаан-медерели баксыраан кижилерге психиатрия дузазын база социал камгалалын хандыраар хемчеглер дугайында» доктаалын езугаар «Угаан-медерели баксыраан кижилерге психиатрия дузазын хандыраар база оларның социал деткимчезиниң дугайында» Тыва Республиканың 2004 чылдың декабрь 29-та хүлээп алган Хоойлузу езугаар ажылдап кылдырган.

лерге Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга, тус чер бот-башкарылга органнарындан харылап турар аайы-биле күрүне деткимчезин бээрин организастаарын ТР-ниң Кадык камгалал ямазы, ТР-ниң Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказының талазы-биле ямазы хандыраар.

3. Тус чер бот-башкарылга органнарының удуртукчуларынга угаан-медерели баксыраан кижилерге социал деткимче бээр хемчеглерни алырын сүмелээр.

4. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

5. Бо доктаалдың күсүлдезин Тыва Республиканың Чазак Аппарадының социал хөгжүлдө айтырыгыларының талазы-биле эргелелинге дагзыр.

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш. ООРЖАК.

2. Угаан-медерели баксыраан кижилерге күрүнеден социал ачы-дуза бээриниң хевирлери:

1) Амыдырал-чуртталга байдалында дуза көргүзүрүнүң социал ачы-дуза хевирлерин:

- а) угаан-медерели баксыраан кижилерни ажылче хаара тудары;
- б) азырап-карактаар айтырыгларны шиитпирлээр;
- в) эрге-хоойлу айтырыгларыга болгаш юридиктиг ачы-дузаны көргүзери;
- г) угаан-медерели баксыраан инвалидтерни болгаш назы четпестерни өөредир талазы-биле;

2) угаан-медерели баксыраан кижилерни хоойлу езугаар тускайлаттынган бажың-

интернаттарның социал ачы-дуза чедирер стационар албан черлеринче кириери;

3) угаан-медерели баксыраан кижилерни хоойлу езугаар чигелделиг болгаш халас эм аймаа-биле хандыраар;

4) угаан-медерели баксыраан кижилерге күш-ажыл терапиязының күш-ажыл—эмнелге мастерскаяларын тургузар;

5) социал харылзаанын чидирген угаан-медерели баксыраан кижилерни ниити чуртталга черлери-биле хандыраар.

3. Угаан-медерели баксыраан кижилерге күрүне деткимчезин дараазында чүүлдерге үндезилеп көргүзүр:

а) угаан-медерели баксыраан хары-салга онаап болур кижиниң хууда билдиришкини;

б) ооң бүзүреттирген кижилериниң билдиришкини (нотариалдыг шынзыттынган бүзүредилге бижик барда);

в) угаан-медерели баксыраан хары-салга онаап болур кижиниң азырак-чыларының билдиришкиннери;

г) азырап-хайгаараар, ажаалда-тежээл органнарының билдиришкини;

д) психиатрлыг ачы-дуза чедирип турар эмнелге-профилактик албан черлериниң администрацияларының билдиришкини;

е) психоневрология талазы-биле албан черлериниң администрациязының билдиришкиннери.

4. Угаан-медерели баксыраан кижилерге Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарындан социал деткимчени көргүзүр талазы-биле боттарының харылап турар аайы-биле дараазында айтырыгларны боттандырып турар:

1) Тыва Республиканың Күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказының талазы-биле ямазы:

- угаан-медерели баксыраан кижилерге социал ачы-дуза чедирилгези болгаш оларны ажыл-биле хандыраарга деткимче көргүзери;

- психоневрология албан черлеринче кирген улусту азырап-карактаар айтырыгларны шиитпирлээр;

- психоневрология албан черлеринче кирген улуска эрге-хоойлу болгаш өске-даа хевирниң юридиктиг сүмелерин бээр;

- угаан-медерели баксыраан инвалидтерни болгаш назылап кырааннарны социал ачы-дуза чедирерин тургузары болгаш оларны ажаап-карактаары;

- угаан-медерели баксыраан кижилерге

күш-ажылчы терапияны тургузары-биле эмнелге-бүдүрүлге мастерскаяларын тургузары;

- социал харылзаанын чидирген угаан-медерели баксыраан кижилерге ниити чуртталга бажыңнарын тургузары;

2) Тыва Республиканың Кадык камгалал ямазы:

- психиатрия дузазы негеттинип, эмнелге-профилактикттиг албан черлеринге эмнедири-биле келгеннерни азырап-карактаарының айтырыгларын шиитпирлээр;

- эмнелге-профилактикттиг албан черлеринге эмнедири-биле келгеннерге эрге-хоойлу болгаш өске-даа хевирниң юридиктиг сүмелерин бээр;

- хоойлу езугаар көрдүнген чигелделиг болгаш халас эмнер-биле хандыраар;

- угаан-медерели баксыраан кижилерге күш-ажылчы терапияны тургузары-биле эмнелге-профилактикттиг мастерскаяларны тургузары;

- социал харылзаанын чидирген угаан-медерели баксыраан кижилерге ниити чуртталга бажыңнарын тургузары;

3) Тыва Республиканың Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямазы:

- угаан-медерели баксыраан кижилерни көдээ ажил-агый культуларын тарып өстүреринге үрежинер-биле хандыраар;

4) Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем ямазы:

- назы четпээн угаан-медерели баксырааннарны ниити өөредилге черлеринге өөредирин организастаары;

- назы четпээн угаан-медерели баксырааннарны профессионал-техниктиг өөредилгениң тускайлаттынган өөредилге черлеринге өөредирин организастаары.

Угаан-медерели баксыраан кижилерге күрүне деткимчезин өске-даа органнар чедирип турар (муниципалдыг өөредилгениң тус чер органнары, хөй-ниити ачы-дуза чедирилгезиниң организациялары дээш, оон-даа өске).

5. Угаан-медерели баксыраан кижилерге социал деткимче чедирерин акшалаңдыраарының үнер дестери:

- Тыва Республиканың бюджети;

- хөй-ниити ачы-дуза чедирилгезиниң организациялары;

- хамаатыларның эки тура-биле өргүлдери.

Юбилей

КОНТР ОГЛУНУҢ САЛЫМ-ЧОЛУ

Кара-Сал Дамба 1935 чылдың июль 7-де Чадаананың Дыт-Кудурунга Кара-Сал Суваң-Хелиңниң өг-бүлезинге төрүттүнгөн. Ол үеде Чадаананың Үстүү-Хүрээзиниң дуганарын үредеп, ламаларын тудуп-хоругдап турганын чон эки билер. Ынчан Суваң-Хелиң хүрээден чоруур ужурга таварышкан. Дамба чеди харлыг турда, ачазын контр херээнге онаашкан дээш тудуп, бажыңнаан. 1943 чылдың сентябрь 9-та ону дээди хемчег-биле ялалаан. 1963 чылда ТАР-ның ИХЯ-зының 1943 чылдың сентябрь 9-та шиитпирин күш чок болдургаш, Кара-Сал Суваң-Хелиңни агарткан.

Дамбаның авазы Кара-Сал Чанчыптың амыдырал-чуртталгазынча берге байдал таварышкан, ындыг-даа болза өскүс уругларын төлептиг кижилер кылдыр өстүрер, кижизидер, өөредир дээш бүгү-ле күжүн үндүрүп, чайның изин, кыштың соогу дивейн, кончук шудургу ажылдап келген. Дамба Чадаананың бир дугаар школаның чедиңи классы дооскан, Кызылче өөрү-биле кады өөренири-биле чорупкан. Көдээ ажил-агый техникумунун агроном салбырын орус-тыва 36 эштери-биле кады 1956 чылда эки демдектерлиг ол дооскан. Контр оглу берге амыдырал-чуртталганы эртип чорааш, кызымаккайы-биле ортумак тускай эртемни чедип алган. Ооң күш-ажылчы намдары Өвүнүн «Торгалыг» колхозтан эгелзэн. Ооң соонда чылдарда Чөөн-Хемчиктин Хөндергейниң «Кызыл тараачын» колхозка агрономнап ажылдаан. 1960-64 чылдарда Баян-Таланың «Октябрь» 30 чылы» колхозка трактор-хову бригадириниң хүлээлгезин ол күүсеткен. Чер ажылының үнүш-дүжүктүрүн бедидер, сугаттыг черлерни эки ажылгаар ажылдарны ол чорудуп келгенинден чаагай дүжүттү өстүрүп алырынга бодунун үлүүн кирирген. Ооң соонда ыяш ажил-агыйыңга ажылдаан.

1969 чылда республиканың иштики херектер органының шу-

гумунче Дамба Суванович Кара-Салды ажылдадып чоруткан. Шаг-дааның берге болгаш харысалгалыг албан-хүлээлгезин 25 чылдың дургузунда ак сеткилдиг күүседип келгеш, хүндүлүг дыштанылгаше 1994 чылда үнгөн. Ооң эки ажылын үнелеп көргөш, аңаа хөй санныг шаңналдарны тывыскаан. Оларның аразында «Россияның ИХЯ-зының 200 чылы», «Күш-ажылдың хоочуну» болгаш өске-даа хөй санныг медальдар, «Милицияның тергиини» демдек, ССРЭ-ниң ИХЯ-зының Хүндүлел бижиги бар. Ол ышкаш Россияның ИХЯ-зының хоочуну, Чадаана хоорайның хүндүлүг хамаатызы болуп турар. Бо бүгү Дамба Сувановичиниң төлептинин херечизидир.

Милицияның тергиини өөнүн ишти — кадык камгалал шугумунга 40 ажыг чылдар дургузунда төлептиг бараан болуп келген Саяна Кыргысовна-биле кады ийи оолду, үш кысты өстүрүп, кижизиткен.

Тываның социал экономиканын хөгжүдөр, корум-чурумну быжыглаар, хоойлу-дүрүмнү камгалаар дээш хөй чылдарда ажылдап келген милицияның курлавырда майору Дамба Сувановичге быжыг кадыкшылды, өөрүшкүнү, аас-кежикти күзеп каалыңар.

Кара КЫРГЫС.

Кызыл хоорай.

Эки кижиле дугайында

ЭШ-ӨӨРЛҮГ, ЧОННУГ, ХҮНДҮТКЕЛДИГ

Кижилерниң аразында кайгамчыктыг солун кижилер чоргулаар. Оларның чанынга улус чыгыксаар, хөөрежиксээр, эш тыртар. Ындыгларның бирээзинге Чечек Бавуевна Ооржак хамааржыр деп санап чоруур мен. Июль 10-да ол юбилейин демдегеп эрттирер. Ооң дугайында солун арнынга мооң мурнунда-ла черле бижиксеп чораан мен.

Чечек Бавуевна — хөйүн биллип, сайгарып, талыйтыр көрүп, базып чоруур кижилерниң бирээзи. Ол эдержир эш-өөрлүг, чоннуг, хүндүткелдиг. Бодум хуумда ону 1975 чылдан бээр билер мен. Дунмам Чечек Канчыыр-оол Алтайның көдээ ажил-агый институтунга өөренип тургаш, эш-өөрүнүн дугайында бо кижиге шаңдалган тура таныыр, билер турган ышкаш кылдыр чугаалап бээр турган. Ылаңгыя Чечек Бавуевна угазын төрөлзүндө, ооң дугайында аажок хөөрээр турган.

Кажан Чечек Бавуевна Кызыл хоорайга ажылдап эгелзеш, бажың алырга, Канчыыр-оолдарның өг-бүлези ооң кожолары апарган. Сара Чырттай-ооловна, Григорий Чүлдүмович Канчыыр-оолдар мынчаар чугаалаар: «Чечек Бавуевна сеткили ак, ажык, дучуттунар, радио, телевидениени үргүлчү дыңнап, көргөн олурар, политиканы сонургаар. Ажылыңга бердинген, улуг-бичии чонбиле чугаалажып билер, кожоларыңга дузааргак, оларга хамаарылгазы эки. Бистин уруувустун ынак угбазы боорга, бис ону «уруувус» дээр болгаш ижин-кара чокка хөөрежир эквис-биле дөмей апарган кижиге. Аарып-аржый бээрвиске, эмнээр, сыкыртып бээр, аш-чемивисти кылып, садыглап-даа бээр. Ус-шевер болгаш чеңи-чоктар-даа даарап

берди. Ол чамдыкта бистин сүмелекчивис, чөвүлекчивис-даа апаар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ол бистин, шынап-ла, «уруувус»-тур ийин».

Чечек Бавуевна Ооржак — Кызылдың көдээ ажил-агый техникумун база Алтайның көдээ ажил-агый институтун дооскан. «Алдан-Маадыр» совхозка зоотехниктеп, мал эмчилеп ажылдап тургаш, 1984 чылда Садыг Ямызының дузалал-ажыл-агыйыңга улуг мал эмчилеп, Кызылдың көдээ ажил-агый техникумунга башкылап, амыдыралының аайы-биле Эрзин кожуунун «Чаа орук», Сүт-Хөл кожуунун «Ак-Даш» совхозтарында тускай эртемниң аайы-биле ажылдап чораан. 1994-2001 чылдарда республиканың дириг амытаннар аарыы-биле демисел чорудар станциязының начальниги эрге-дужаалга ажылдаан.

Ам бо хуннерде Чечек Бавуевна Ветеринария департаментиниң начальнигиниң оралакчызында ажылдап, чымыштыг иштин хүлээлгезин күүседип турар. Ажылдап келген чылдарында ол ак сеткилдиг, харысалгалыг чоруун көргүзүп, бодунун шилип алган мергежилин билерин шынзыдып шыдаан. «Алдан-Маадыр» совхозка ажылдап турган үезинде ук ажил-агый малдың баш санын камгалап, күрүнеге дүк, сүт, зыт дужаар планын ажык күүседип

келген. Ооң санал-оналы-биле, могаг-шылаг чок пропаганда ажылын чорутканы-биле дыка хөй малчыннар өг-бүлө дугуржуглазы-биле ажылдап, эки түңнелдерин чедип алган. Ол чылдарда «Алдан-Маадыр» совхоз күш-ажылга эки көргүзүгүлери дээш ВДНХ-ның Хүндүлел дептеринче кири бижиттинген болгаш ССРЭ-ниң мурнакчы совхозтарының аразында шилчип чоруур Кызыл тугун чаалап алган. Ооң салдары-биле совхозтуң бир малчыны Социалистик Күш-ажылдың Маадыры атка төлептиг болган.

Ажыл-агыйның кайызынча-даа баргаш, Ч.Б. Ооржак малдың халдавырлыг аарыгларынга удур профилактика ажылын өй-шаанда чорудуп келген. Ооң түңнелинде малдың өлүп хораар чоруу чылдан чылче звээжеп олурар. Чечек Бавуевна ветеринария талазы-биле болгаш амыдыралчы аргадуржуглазын кижилерге, ылаңгыя аныяктарга, күзелди-биле дамчыдып берип чоруур.

Чечек Бавуевна «Алдан-Маадыр» совхозтуң мал ажил-агый талазы-биле эки көргүзүгүлери дээш Сүт-Хөл кожуунун Хүндүлел дептеринче кири бижиткен. Оон аңгыда, акша шаңналдарын, турисчи путевкаларны ап, Тыва Республиканың Президентинин Хүндүлел бижиги-биле шаңнаткан.

Ол Ветеринария департаментинде профэвилел комитетинин даргазы. Хөй чылдарда үре-түңнелдиг ажылдааны, кижилерге эки хамаарылгазы, дириг амытаннарга ынак, бедик харысалгалы, ажылыңга шынчызы-биле кады ажылдап чоруур эш-өөрүнүн хүндүткелин Чечек Бавуевна чаалап алган. Ынчангаш аңаа ам-даа узун назынын, ак-көк дээрни, кадык-чаагай болурун йөрээп артым.

Галина МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

жи. Хоорай киргеш-ле, ол төрөлдөргө баар-дыр мен. Кызыл-Даг чурттуг акый бар—Олег Халарбаевич Салчак дээр. Мен Чечен Сереновна сугнуң оглу-дур мен дээримге, улузувусту таныыр чорду. Акша, аш-чемни эмгежотку суп берди. Шагаада кээр сен дээн. Чаңгыс чер-чурттугларым-биле Шагаалаар бооп-тур мен ийин.

Бир хүн Кара-Монгуш деп кара салдыг эр бистинге келди. Ужуражып, чугаалаштывыс, акша-даа берди.

Че. Шагааны эки эрттирер силер. Силерни сакты бердим, төрөөннерим”.

Чер-черинге оглунче ээ көрнүп, деткимче көргүзүп чылыг-чымчак сөстери-биле хей-аът кирип турган акыларын ава дилеп чорааш, тып, ужурашкан. Оларның тырттырып эккелгени дириг-чурукту көргөн. Ында Эдиктин чара аттырыпкан машиназының сеги безин бар.

Өскөн-төрөөн суурунда бир кудумчуну маадырның ады-биле адаан. Төрөөн школазының башкылары, өөреникчилери Эдуард Монгуштуң чырык адынга тураскаадып турисчи слеттарны эрттирип турар. Кара-Хөлдүң оглу В.В. Путинниң чарлыгы-биле «Эрес-дидим чорук дээш» орден-биле шаңнаан.

Роза Сереновнаның амыдыралын бөгүн бодал ора, бир аңдарылган деп болур. Бүгү назынында хереклекчилер ниитилелиниң шугумунга садыгжылап ажылдап келген, боду ам культура ажылдакчызы апарган.

Оглунуң чок апарганындан бээр бир чылы келирге, бүгү чон сактышкын езула-лы эрттирер дижи берген. Чон мурнунга чүве чугаалап, сцена кырынче үнүп чаңчыкпаан кижилер ол кезээни канчап эрттирип алырыл дээш, баш бурунгаар-ла белеткен-нип, хөлзеп-ле эгелзэн. Клуб ажылдакчылары, шериг комиссариадының ажылдакчылары-биле чугаалажып, дугурушкаш-даа, сагыжы оожургавас болган. Ынчан «сценарий» бижип чорбаан боду, «думчукка тулганда бызаа сугжу» дижири дег, боду шорбарлап алгаш эрттирген. Ол кезээ база-ла сагышка уттундурбас болуп арткан. Чоорту оглунуң төрүттүнгөн хүну, февраль 23, май 9 дизе-ле, чон-биле ужуражылга кезээлерин хөйү-биле эрттирип турар апаргаш, элзэн дуржулга алы берген.

Чаңгыс чер-чурттуглары кайгап чугаа-

лажыр: «Сагыш-сеткилинден бердинип, хамык чүвени кылыр болгаш ийикпе, азы ие кижиниң оглунуң тураскаалы, чырык ады дээш сагыш човаа чүве ийикпе, Роза Сереновнаның эрттирген кезээлери кайгамчык солун болгаш дээштиг болур. Суурувуста эң хүндүткелдиг иелериниң бирээзи ол”.

Шынал-ла, ындыг болбас аргажок. Роза Сереновна оглунуң эштери — Чечняга шериг эрттирип турган оолдарны ырак Кара-Хөлче чалап, ужуражылгаларны каш-даа эрттирип келген. Кара-Хөл хамаанчок, Кызылга кээп, школаларга афган, чечен дайынының маадырларынга тураскааткан ужуражылгаларга киржип келген. Ынчалдыр оглунуң чырык адын ие алдаржыдып чоруур.

Чоокта «Тиелелгениң салюду» фестивал болуп турда, Роза Сереновнага ужуражы бердим. «Кара-Хөлдөн хөмөйлээр, сыгыртыр оолдарым киржип келген. Оларымны чурукка тырттырып алырым ол» деп фотоаппарат тудуп алган чор.

Кара-Хөл көдээ клувунуң уран чүүл удуртукчузу Роза Сереновна оглу ышкаш солдат оолдарның салым-чолу дээш сагыш аарып чоруур. «Каржы дайынга киришкен болгаш оолдарның кадыы, угаан-медерел-психологтуг байдалы кошкак болур. Ынчангаш частырыглар кылып, азып чоруур ужуру-даа ында. Оларның чежези-биле чугаалашпадым дээр. Тайбың ишке оруун тыппайн, бодалдарыңга куюмнап чоруур оолдарны кичээнгейге алыры чугула. Дүне уйгу келбес, ок-боо даажы кулактарыңга чаңгыланып туруп бээр. Ындыг болбайн канчаар, коргунчуг дайынга олар чүнү көрбээн дээр» — деп, ава сагыш човап ораар.

Кара-Хөл башкыларынга эрткен чылын орай күзүн ужурашкан мен. «Онза-солун чүү-дүр че, сууруңарда?» деп айтырдым. «Роза Сереновна каш хонук бурунгаар чолаачылар хүнүңге тураскааткан кезээ эрттирди. Дыка солун болган! Шуптузун шүлүктөп тургаш эрттирген. Оюн-баштак, каткы-хөг ол кезээ суурга чаңгыланып турган, клубта «кижи бажы кизирт» чүве-дир ийин» — деп, аажок өөрүп турарлар звейикпе.

Ие кижилер төлү дээнде, чүнү-даа шыдажыр деп чүве бо-дур ийин. Оглу ышкаш оолдар чон аразыңга бажы бедик чорзуннар дээш, салым-чолга таварышкан хайлыг дайын оларның сеткил-сагыжын хоозурадып шыдавазын дээш, ие ажылдап, оларны

Сактышкын байырлалында: эш-өөрү, башкылары, төрөлдери; артыкы одуругнуң солагай талада эгезинде (турар) ачазы, а сөөлүндө авазы.

Кырган-авазыңга оглунуң орденин тыпсып турары.

өөртүп чурттап чоруур.

Роза Сереновна сагыш-бодалдарын шүлүк одуругларыңга илередип чаңчыга берген. Чүректен үңгөн шүлүүндө мындыг одуруглар база бар:

«Кара бажы дайын-чаадан Харын менди келген-дир» деп,

Ханы бодал, сеткил-хөңнүн Хандыр билип, үлежиңер...

Хөйүнү көргөн иениң үнүн дыңнаалыңар! Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ,

«Шынның» корр. Чуруктарны өг-бүлениң архивинден В.Балчий-оол чара тырттырган.

Көрөй дайынының киржикчизи

Шагаан-Арыгның кудумчузунга элейтип чорумда, өң-тала болур уругларым таваржып келгеш:

—Шымда-декте! Уруувуска улус арага кудуп келди. Эт чиир, арага ижер кижилер херек! — дээш, машиназынга тырый идип алгаш, чоруй барган.

Тыва кижилер черле шагында чүве эгелээр эвес, та кудалары, та боттары чыгыл чадал турар чүве, манашкаш туруп берген бис. Хөй ашактар чыылган черге черле ындыг: бир болза, агайлар, бир болза, политика чугаалажыр. Бис харын, шигжок эрлер болгаш мүнө политика-ла чугаалажып турган бис. Ынчан Американың Иракты чаа-ла бомбалап эгелей берген үези ол чүве. Бир ындыг, шаңгыр карактыг кадаң ашак холдарын аяңны кончуг, самолет чалгыннарын өттүндүр туткаш:

—Америктиң мындыг, чолдак чалгынныг чүвөлери бис шагда-ла көрөй чуртунга дүжүр аткылапкан бис — дей-дир.

—Уваа, көрөй дайыныңга база киржип чораандыр силер аа, акым? — дээримге, чанынга турган чолдак кара эр: — Мооң дээрге көрбээн чүвези чок ашак ышкажыл бо. «Дөртен брактарның» база бирээзи ыйнаан — дей-дир.

«Дөртен брактарың» дугайында тоол-домак чугааның

ужу-кыдыын дыңнаан мен. Дайын соонда Тывага хөй херектээннер аш-чуттан кырлып калган, дөртен шаа кижилер дириг арткан, «дөртен брак» деп чугаа оон тывылган чүве дижи. Көрөй дайынының киржикчизи, «дөртен брактарның» бирээзи Эйлиг-Хем кыргызы, ам чеден чеди харже кирип турар Хүр-оол Кудурукпаевич-биле ынчаар танышкан бис. Назы-хары ол хире дөгү берген дээр аргажок: «Бурунгу чылга чедир-ле тайгадан динчеп, тооруктап келдим ийин. Эйлиг-Хем кежип чыткаш, трактордан аңдарылгаш, арай баксырааным ол-дур» — дээр, кажан шагда дуу-ла көрөй чуртунга болуп турган дайынны бо кижиниң караанга көстүп турар кылдыр тода хөөрөп кээр, кайгамчык солун кижилер болган.

Авазы чок боорда, Хүр-оол чүгле 2 харлыг турган, ачазының холунга өскөн. Ажы-төлүн азыраар дээш амыдырал сүргеш, ачазы Тере-Хөлдүң Эми алдын уургайыңга ажылдап чедер бээр, 7 харлыында Чыргаланды школазынга киргеш, 4 класс дооскан. Оглу арааш туруп бээр, дедир чер-чурт тыртып, Эйлиг-Хеминге көжүп келгеннер. Ачазы «Большевик» колхозка, Хүр-оол ачазының чанынга бригад ажилчынарының тараа соктап бээр кижизи бооп, 4 чыл ажил-

даан. Ам бодал орага, ол бир дугаар «чылы киргенде», 12-ле харлыында тускай күш-хүннүг (ам болза шалыңы-дыр ийин) ажылчын бооп, 16 харлыыңга чедир тараа соктап келгени ол-дур.

Хүр-оол Кудурукпаевичиниң «дөртен брактарың» саныңга кирген төөгүзү харын ынчан эгелзэн. Чаа-ла 16 харлаан эр бир кижиге хой шамнаткаш, 2 чылга шииттирип алган. Бии-Хеминиң Хүлүк-Толак деп черге 300 хире кижилер ыяш белеткеп ажылдап турганнар.

—Аш-чем кайда боор, бир хүн 50 грамм хлеб, оодурба холуп каан «чудан» дээр чуунду хевирлиг быдаа аттыг чүве бээр. Эртең улустарны оттурарга, 3-4 хире кижилер турбас, «эртип» калдыр болур — деп, Кыргыз Хүр-оол ам сактып чугаалап олурар.

«Хүн — күзел, тын — алдын», ам канчаар боор, аштал өлүр эвес, аштарга берзин дээр сулазын бүдүү оорлааш, зооргаш, ону адыжынга ууштап, хавыктап каапкаш, өзүн эдип турганнар. Ылаңгыя Эрзин, Тестен чаа херектээннер келирге, хөмдөн даараан кадыг идиктерлиг болур.

—Дүне удааш, эртең оттуп келирге, иди чок, диле кескеш, хайындырып чипкен болур. Дыка хөй кижилер ыяшка соктуруп, сал даап тургаш, сугга база

дүжүп өлгөн, халаптыг шаг болбаспе. Бистиң салдадып бадырып турган чудуктары-выстан туткан бажыңнар Кызылдын Ленин кудумчузунда ам-даа турарлар-ла-дыр — деп, Хүр-оол Кыргыз чугаалап ораар.

Ол халаптыг «домзак» черинден Хүр-оол Кыргыз 1947 чылда хосталып келген. Эрги Шагаан-Арыгның машина-трактор мастерскаязынга бир чыдыр трактористер курузу доозуп алгаш, демир дугуйлуг «У-2» деп тракторга ажылдап турган. Компьютер, телефон-биле безин бүгү делегейни дескинип орап болбаазын шагның аайы-биле көөрге, ыя ол чаңгыс чылдыг трактористер курузу доозуп алырында чүү деп, а ол шагның аайы-биле алырга, «домзак-херек» адаандан үңгөн өскүс-чавыс эрге эгээртинмес эртем турган-дыр ийин але.

Кажан-чежен шагда болган чүүлдерни черле уттуп өлбөс, кара угааны кымдан артык элдеп кайгамчык кижилер чоруур. Ам 77 харлыг Хүр-оол ашак шериг барган чылы, хүнү хамаанчок, шериг эрттирген кезээниң дугаарын, көрөй дайыныңга киржип турда, командириниң ат, фамилиязын, самолеттар дүжүр адар чаб огуңуң деңизин, кайы хире ыраарын безин бирден-бирээ чокка билер. Шеригже Хүр-оол Кыр-

гыс баштаан дөртен бир орус-тыва оолдар Эрги Шагаан-Арыгдан 1948 чылдың май 15-те аъттанган. Иркутск хоорайның Октябрь казармазынга бир ай өөредилге эрткен соонда, шериг даңгыраа хүлээп алгаш, №39293 зениттиг үгер-боо кезээңге барган. Шак ол чажыт өөредилге кезээңге шуугайдан кылган самолеттар, танкылар боолап, ийи чыл болган.

1951 чылдың апрель 27-де Иркутскиден ол-ла боочепсээн, орун-дөжөөн поездиге чүдүргөш, даады-ла дүне када, Владивосток таварып, кайнаар-чүже-даа баары билдинмес чоруп бергеннер. 7-8 хонук чоруп келгеш, Кыдат кызыгаарыңга кээп, Улуг Кыдаттың Улуг ханазын чада салгаш, кырынче үнүп, сонуургап турганнар. Маңаа якут, татар, тыва, грузин дээш, даады-ла кара сөөк оолдарга кыдат шериглерниң идик-хевин кедиргеш, ок-чем-зээн, боо-моңгузун кыдат поездиге кран-биле көдүртүп тургаш чүдүрүпкеш, улаштыр чорупкан. Он хире хонуп чорааш, 300 чыгыс самолет хонар аэродромнуг САНГИШУ деп улуу Кызыл хире суур чанынга доктаагаш, Кыдат биле Көрөй аразыңга харылзаа тудар көвүрүгнү камгалап турганнар. Барганының 3 дугаар дүнезинде дүвүрээзин чарлаан, Хүр-оол Кудурукпаевичиниң чугаазы-биле, ооң батареязы «оранчок

хөй» самолеттар дүжүр аткан. Бир самолеттан 12 америк парашютистер шурап бадарга, шуптузун туткулап алган. «Шупту-ла 50-60 харлыг, 5-6 ажы-төлдүг бис, чаалашпас болза, бисти боолап кааптар» деп өчүп турар чүве-дир деп, очулдуруп чүве болган» деп, Хүр-оол Кыргыз хөөрээр.

Чүгле Эйлиг-Хемден безин көрөй дайыныңга 7 кижилер киржип чораан, олардан ам арткан-калган кижилерниң бирээзи Хүр-оол Кудурукпаевич Көк-Чыраада боду бажың тудуп алган, уругларың уруглары безин он кижилер, хауан, дагаа, инек, аът дээш, хире-шаанче малды чүзүн аайы-биле азырап, картофель, ногааны тарып, ажы-төлү-биле азыранчып ораар. Көрөй дайынының киржикчизи дээш Кызылга бир өрээл бажыңдаа алган, «Ока» машинаны алырының кырыңга турган чүве, ам Тиелелгениң 60 чылында черле ап үңгөн боор оң.

Бо кончуг солун кижилер биле часкаар чайын хоорай чунар-бажыңыңга ужурашкан бис. «Дискетерим, ооргам арай баксырап чоруур апарган» деп, эттеп каан хураган кежи үгдешкилиг, белдиргиштиг хөөрөп орап чораан. Ооң башка Хүр-оол Кудурукпаевич белең-селен чүве тбор хире эвес, сегергейи кончуг-ла-дыр.

Алексей БЕГЗИН-ООЛ. Шагаан-Арыг.

«ШЫН» СОЛУННУН 80 ЧЫЛЫНГА

АРАТ ПАРЛАЛГАЗЫНЫҢ ЭГЕЗИ

Бөгүн Тывада демократтыг парлалганың салым-чолунуң дугайында хөй-ле чугаа-соот чоруп турар. Чамдык солуннарны дүжүрер, чамдыктарының акшаландырышыкынын кызырар дээн ышкаш чугааларны солуннарның бижикчилери-даа, суралгы журналистер, чогаалчылар-даа дүвүрел, хараадал-биле бижип-ле турар. Ол дүвүрел, хараадалды үстүкү черлерден херекке ап турар чүве ирги бе? А чугаа-соот уламчылавышаан, ынчалза-даа чамдык солуннар кызагалды сагынмышаан, чонну чугула информация-биле хандыраар дээш, шырбайып-ла турарлар. Ийе, солуннар үзүктел чок үнер ужурулуг. Чон човадып болбас.

Каш чүс чыл бурунгаар улуг угаадыкчы Карл Маркс аныяк чылдарында-ла баштайгы чогаалдарының бирээзи болур «Парлалганың хостуунуң дугайында чугаа-соот» деп ажылынга «Парлалга дээрге чон сеткилиниң көскү караа, ооң бодунга бүзүрели... Ол күрүнениң чадыр-бөдөй бүрүзүнге кирип, бакылап турар сеткил соруу» деп бижээн. Улуг генийниң чүс-чүс чылдар мурнунда сөглөп каан сөстери бөгүн-даа ужуру-утказын чидирбээн. Парлалга чоннуң дыыжы кулаа, көскү караа, күрүнениң

1. Бирги номерниң төрүттүнгени

— Эй, сайыт, эйт, торгу тонунарның чеңнерин көрүңерем. Будук-биле былчап ап-тыр силер – деп, Дарма-Базыр дужунда ажылдап орган эжинче көргөш, чугаалаан.

— Ой халак, халак, бо кара бегениң былчашпас-ла чери чок. Кадай ам ынчап тоорлуру ол-дур. Та чугдунар, та чугдунмас чүве моозу – деп хыйланмышаан, чеңнерин аңдарып олурар, Серен-Соднам эжиниң арнынче көргөш, каттыра-ла берген: — Ой өршээзин, даргавыстың ак арнын кажан-иргин кара секпилдер тудуп чий берди. Ам аза-шулбус безин силерден коргар хире-дир. Көрүнчүккө көрнү кааптыңарам, дарга.

Кады ажылдап орган сайыттары шимээрпеп, каттыржы бээр-ге, олардан арай озалаашта үжүктөр чуруп орган ийи аныяк кижилер – Түмен-Байыр биле Сагды-Базыр каттыржы берген.

— Че, че, каттыржыры соксазын. Былчажып, өгөжип-даа тургаш, баштайгы солунувусту үндүрүп алылыңар. Бо ажылды биске даасканы улуг идегел болгаш бүзүрел деп билип алыңар – деп, Серен-Соднам угааткан. Ол ТАР-ның иштики херектер сайыдынга баштайгы солунну хевирлеп үндүрериниң бүгү-ле ажылдарын доозун харыылаарын Нам Төп хораазы дагзып каан чүве-дир. Ынчангаш ооң арнында улуг харыысалганы билинген шийтпирлиг байдал көстүп турган. Нам Төп хораазындан солун үндүрери-биле даалга алган дөрт бижээчи каткы-иткизин оожургадып, улаштыр тутчуп кирипкен. Бичии өрээлге ыржым дүшкен. Чүгле ында-хаая думчуктар шүжүлээни, саазын шылырт дээни дыңналыр. Чеже-даа шыырак бижик-билиглиг болза, таныш эвес ажыл амыр эвес болган. Үжүктөрни чараштыр дең-дески

ажыл-чорудулгазын хүн бүрүде чонга чедирип турар күчүлүг чепсээ болуп турар.

Бөгүн Тывада хөй-ле солуннар үнүп турар. Оларның иштинден «Шын» солун – тыва араттарның эң баштайгы солуну, 80 чыл дургузунда үнүп, чоннуң парлалгага негел-дезин хандырып келген. Тыва араттарның ынак солуну бо чылын 80 чыл оюн дем-деглээр. Ооң эртип келген оруу узун, төөгүзү солун. Ооң төөгүзүн сонуургап, коптарып чораан хоочун журналист болганымда, солуннуң юбилейинге хамаарыштыр бөгүн база бижир бодай-дыр мен.

Тыва араттарның эң баштайгы солуну болур «Эрхэ чөлөөтей бүх Тува» («Эрге-шөлээлиг бүгү Тыва») деп солуннуң бирги номери 1925 чылдың август 31-де көстүп келген. Ону ТАРН ТК-ның тускай даалгазы-биле ол үениң эң шыырак дээн бижик-билиглиг сайыттары: Юстиция эрге-хоойлу сайыды Дарма-Базыр, иштики херектер сайыды Серен-Соднам, Аныяктар Төп хораазының даргазы Түмен-Байыр, Тыва төп кооптуң сакнакчызы, чуруза чуруур, бижизе бижир сакнакчызы Сагды-Базыр олар хевирлеп үндүрген. Баштайгы солунну канчаар үндүрүп эгелээнин дараазында эгелерден көрүптээлиңер.

чуруп, саазынга бичии-даа былчак кылбайн, кызып-ла ажылдааннар.

— Солунувус ады безин кайы хире-дир: «Эрхэ чөлөөтей бүх Тува». Мону тывалаарга, «Эрге-шөлээлиг бүгү Тыва» дээн. Бо

«Правда» солуннуң ажылдакчызы, дуржулгалыг журналист Федор Михайлович Пудалов улуг дузаны көргүзүп, өөредип турган.

— Солуннуң бажы дыка эки чуруттунган-дыр. Бо Дарма-Базыр

«Шын» солун тыва дылга үнүп эгелээн хүнүнден-не, Тывага бижик билбес чорукту узуткаар демиселче улуг кичээнгейни угландырган болгаш араттарны бижикке өөредиринче шуут-ла кирипкен. Ынчан, тыва бижик өөредиринге тускай номнар чок турар үеде, «Шын» солун тыва дылдың буквары (үжүглели) болгаш грамматиказы апарган. Тыва бижик өөренири бүгү чоннуң херээ болу берген. Кожуун, суму, арбаннарга бижик билбес чорукту узуткаарының тускай бөлгүмнери организадаттынгылаан. «Шын» солун: «Бижикке өөренип алган кижилер, кожаңда эжиңни өөрет!», «Бижик билир кижилер бүрүзү, ийи бижик билбес кижини өөрет!» деп кыйгырыглары улуг кара үжүктөр-биле солун бүрүзүңе парлап турган.

«Шын» солун тыва дылче шилчээн баштайгы хүнүнден эгелеп, чонга шынны сөглөп бээр ооң дузалакчызы, сүмелекчизи, үжүк-бижик айтып бээр башкызы апарган.

солун тыва дылга үнген болза кайы хире магалыг болгу дег-дир – деп, эрге-хоойлу сайыды Дарма-Базыр чугаалаан.

— Харын аан. Тыва биживис турган болза, тывалап солун үндүрери черле солун турган боор. Дүрген тыва бижик чогааттына берген болза көрүңерем – деп, Түмен-Байыр сайытка улашкан. — Тыва бижик ыяап чогааттынар дээрзинге бүзүрел алыңар. Ол дугайында чугаа изиг-түлүк чоруп турар чүве-дир. Амдыызында биске даандырган бо улуг даалганы айыткан хуусаазында күүседир дээш кызыптаалыңар – деп, Серен-Соднам сайыт эштерин хей-аът кириген.

Дөрт кижилер оларга көргүскен улуг даалганы күүседир дээш могап-шылаарын безин уттупкан тутчуп органнар.

Энир чылын чаа үнүп эгелээн «Красный пахарь» солуннуң ажылдакчылары бо-ла кире маңнажып келир, кандыг дуза херегин айтырып, арга-сүмезин кадып турганнар. Ылаңгыя Москвадан энир чылын «Красный пахарь» солунну үндүреринге дузалажыры-биле чедип келген

чурулгага өөренип алган болза, моон езулуг улуг чурукчу үнүп болур хире-дир – деп, Федор Михайлович белен болган солун бажын көргөш, мактаан.

— Шынап-ла, сен ол самбың шаккыладып орбайн, чурулгага өөренип алган болзуңа але, оол. Бо «Кызыл тараачын» солуннуң чурукчузу ышкаш аан – деп, Түмен-Байыр Москвадан келген дарганың бодалын деткээн.

Типографиядан ажылчыннар тыва солунну парлакшааш, бо-ла кире маңнажып келир.

— Кайы хире чоруп тур силер, даргалар, бо солунну парлакшааш, холдарывыс кижип тур – деп баштактангылаар.

Москвадан келген дарга бижээчилерниң шыдамыккайын кайгап, оларны мактай кагылап турган:

— Төөгүлүг улуг үүлени бүдүрүп тур силер, өңүктөр. Бо дээрге тыва сайыттарның төөгүлүг улуг субботниги-дир. Ынчап тыва парлалганың төөгүзүңге артар боор силер – деп, Федор Михайлович чугаалаан. Ынчан тыва даргалар субботник деп сөстү оон мурнунда дыңнап көрбээн болгаш

ооң утказын билбесе-даа, олар нам, чазактың улуг харыысалгалыг даалгазын хажык чокка күүседип, боттарының кол ажылындан дашкаар хөй-ниити ажылын күүседип ораарын минтип турганнар.

Нам Төп хораазының, Тыва чазактың ажылдакчыларының база «Красный пахарь» солуннуң ажылдакчыларының, эң ылаңгыя Москвадан сургакчылап келген хоочун журналист Ф.М. Пудаловтуң ачызында тыва черге бир-ле дугаарында тыва солун ынчалдыр төрүттүнүп орган. Ооң баштайгы дугаарының көстүп келгени тыва араттарга улуг байырлал болган. Тываларның эң баштайгы ол национал солунуң бирги арнында, ооң адының адаанда мынчаар бижип каан: «Тыва араттың намының Төп хораазы араттарга бирги солунну үндүрүп тур. Бо солуннуң көстүп келгени дээш өске солуннарның байыр чедирешиктерин база парлаан».

Тыва сайыттарның болгаш ол үениң өске-даа идепкейлиг, бижик-билиглиг ажылдакчыларының улуг күженишкини-биле үндүрүп эгелээни «Эрхэ чөлөөтей

жан болурун четтикпейн манаар турганнар. Баштайгы үеде солун доктаамал үнмес, янзы-бүрү чыл-дагааннар-биле ооң үндүрүлгези үзүктели бээр. Ынчалза-даа үнүп келген солуннарны араттарга чедирер дээш солун бөлгүмнериниң активчилери кызымаа-биле ажылдап турганнар. Солун үндүреринге бергедээшкннер ынчан типографияның техниктиг чепсеглээшкнниниң кошкаа, тускай белеткетинген кадрлар чогу, кол-ла чүве – тыва национал бижиктиң чогу турган. Национал бижикти ынчап турбаан-даа болза, Тываның нам, чазаа араттар ортузунга культура массалыг ажылды чорударынга, оларның үзел-бодалын кижизидеринге парлалганың дээштиин угаап билип, өске-даа дылга болза солун үндүрерин шийтпирлеп алган. Ол дээрге чаа-ла өөскүп үнүп орган культура революциязының баштайгы дидим базымы болган.

1925 чылдың сентябрьда Нам Төп хораазының шийтпир-биле «Эрхэ чөлөөтей бүх Тува» солунну «Тувагийн унэн» («Тываның шыны») деп эде адаан. Дараазында чылын солунну «Танну-Тувагийн унэн» («Таңды Тываның шыны») кылдыр өскерткен. 1929 чылдың апрельден эгелеп солун анаа-ла «Унэн» («Шын») деп ат-биле эде адаттыңан. Ол ат-биле Тыва бижик көстүп келгиче чедир үнүп турган.

1930 чылда тыва бижик чогааттыңгыже чедир тыва солун беш чыл иштинде моол дылга үнүп турган. Оларны чүгле моол бижик билир кижилер номчуп, олар «солун бөлгүмнеринге» араттарга номчуп таныштырып турган. Тыва бижик көстүп келгенде, солун тыва дылче шилчээн. Тыва бижик дүрген өөренип алкан араттар ам солуну тыва дылга номчуп турар апарган. Ол үениң активчилериниң чугаазы-биле алырга, 1930 чылдың июнь 31-де «Унэн» солунуң бир арнынга эң баштайгы тыва дылга парлаттыңан материалдарны араттар эң улуг өөрүшкү-биле уткуп алган. Ында тыва бижик чогааттыңан дугайында доктаалды, тыва бижиктиң алфавидин, тыва бижик өөредириниң инструкциязын парлаан. Ол-ла чылдың август 14-тен эгелеп, солунуң 1-ги арны тыва дылга парлаттынып, а 1931 чылдың марттан эгелеп, солун шуут-ла тыва дылга «Шын» деп ат-биле үнүп эгелээн.

Бо чылын «Шын» солунуң баштайгы номери чырыкче үнгенден бээр 80 чылы болур. Араттарның эң баштайгы солуну «Шын» деп адын ам-даа төлөтпир-биле бадыткап, улуг, чаагай хүлээлгезин күүсетпиршаан. «Шынның» юбилейи-биле, эргим «шынчылар» база ооң хөй санныг номчукуллары болгаш бижикчилери!

Екатерина ТАНОВА,
Тываның Улустуң чогаалчызы,
төөгү эртемнериниң кандидаты.

(Уланчызы. Эгези № 69, 71, 72 «Шында») —

Хасар биле Бэлгүтэй ааттарын алгаш, хову же оьткарып чорупкан. Оэлуи улуг оглуи опчок, хедер болганынга ыадып, Мунликти дүрген-не өгже чалаан. Ожук чанында Хоахчин откөзүн чүшкүрүп, пажын тиккен.

— Силер моон Бурган-Халдун дагыи эдээнче көже беринер. Аңаа кижии баары ховар, озал чок чер — деп, Мунлик шай ижип ора, чагаан.

— База-ла ээн черге бе? — деп, Тэмуджин ылавилаан.

— Мен ол-олаага көжүп хонарын кызыдар мен. Бодум коданымдан мал-магандан үзүп бээр мен. Аштавас боор силер. Таргугай-Кирилтухтуң ам силерни бодаар шаа чок. Тогорил-биле бакташкан. Сача-бег биле Алтан оортан ырады көже берген.

— Ол эки-дир — деп, Оэлуи өөргэн.

— Та, билбес мен. Чүү эки, чүү багай деп чүвени дораан кым билер боор. Нояннар бактажырга, бис, карачал кижилер, ыглажыр-ла болгай бис. Чагырга чокта, эп-чөл база чок, оожум, толтуг амыдырал кайда боор. А ааттарны мен, Тэмуджин, оорлавадым. Эр-генер езугаар силерниң чүвениниң чүгле чамдызын эккелгеним бо — деп, Мунлик маажым чугаалаан.

Тэмуджиниң демги сөстери сагыжында ыравааны ол хире, ынчангаш Оэлуи чазамыктаан:

— Улуг улус чүве чугаалаарга, дыңнаар ышкажыгай. А сен оорлаан-уурлаан деп.

— Ындыг эвес деппе? Таргугай-Кирилтухту алган чүвезин шуптузун эгидерин албадар херек — ол езулуг шыны ол-дур. Мунлик шоода араак:

— Шымбай-ла чүве-дир! Сен-не ону албадар көрөм! Сен — Есугейиң оглу-дур сен!

— Ийе, мен Есугейиң оглу мен. Ынчангаш мен албадар-даа мен.

— Сен эрестиг эр бооп-тур сен. Ынчалзакко ындыг херек дугайын бодаары сенээ эрте боор. Аңаа чүгле эресчир эвээш деп бил, Тэмуджин. Сээң ачаңны чүү дээш хүндүлээр турганыл, ооң күчү-күжү чүде турганыл?

— Мээң ачам багатур чораан. — Чүгле ол эвес. Ол өске кижилерге херектиг чүвени кылып чораан. Ол мечи, селеме-биле эп-чөптү, оожургалды бактаадып чораан.

— Мен ачамның кылып чораанын уламчылаар, ынчаар кылыр мен.

— Көк дээр-ле авыразынам! Ам дээрзинде чиир ааш-чемни канчаар тыварын бодап көрээли.

Мунлик таалыгындан четки, демир сыырткыыш, аът кудуруундан чингеледи өрүл каан хендир уштур кээп:

— Ма, Тэмуджин, бо сенээ. Балыктаар сен.

Сылдыстар имистелип, чидип эгелээн. Дээрниң чөөн талазы агарып, чымчак ак-кызыл херел-биле шытынган. Даң бажы ыржым болгаш чылыг болган. Хемниң суу дээр өңүн чайыннадырып база кыза берген чылар-чылбас баткан. Тэмуджин, Хасар, Бэлгүтэй база Хачиун шуптузу кызыл-даван, чода ортузу чүвүрлерлиг эде-ришкек бастырып органнар. Эрик кыдыындан бир куш хенертен дааш-шимээниг дезип уjarга, бажында чораан Тэмуджин сыр-баш дээр, а эң сөөлүнге чораан Хачиун улуг акызының чанынга маңнап кээп, кожаланып келген.

— Өдүрөктен кортук бе? Кортук болбас.

— А ол өдү-

звес болза. Аза-четкер боорун кым билер.

— Хей чүве чулчурува даан! — деп, Тэмуджин шуут хыйланган.

Дуңмазы оон-даа ыңай чугаа эрээр бодаза-даа, Тэмуджиниң шыңгыы үнүнден ыыт чок барган. Удаваанда шуут чырып келген. Хүн херелдери Бурган-Халдунуң сирттер кырынга дээр кээр, караңгы арғаны өң кири чырыдыпкан, хем кыдыында ында-мында шырыңма туман агаранаан. Делгем эерем чанынга доктаапканнар. Суг кырында борбак ак-ак ыяштар салдаан — мында четки бар. Тэмуджин чүвүрүн уштур каапкаш, сугже чоорту бастырып кирипкен. Соогун! Иш-кириге-ишкериге эеремче курлак ажыр кире берип, четкиниң ужунга чедип, ужундан алгаш, сугдан дедир үнүпкен. Четки шала салам, сириңейип турар. Тэмуджин сугнуң соогун уттупкан: четкиде олча бар хире! Четкиниң эрик талазында ужуи Хасар дашкаар сөөрткен. Баштайгы балык кылаңнаан, ооң соондан ийги, үшкү балык. Четкини төндүр уштур кээр, өл элезинде дөрт улуг мыйыт кудуруктарын, бажын чайып чыткан. Шору байлак олча! Хачиун, Тэмуджинге болгаш Хасарга шаптыктап, каткы-иткилик четкиже чүткээр. Бэлгүтэй балыктарның кудуруундан сегирип, өөрүшкү-баарышкылыг ол-бо халаан.

Четкизин, балыктарын ол черинге арттырып кааш, хемни куду баддыпканнар. Мында агым дүргедеп, бедик чалымга үзүп, ээтпектелип баткан. Езулуг көк эерем көүктөлип чыдар ээтпек. Ында Тэмуджин дүүн кезээ сыырткыыштар өрөтпө каан. Кызыл курт орнунга байлаңнар ызыртканнар, бел таварышса, амыр-ла.

Тэмуджин даштар баштап халааш, сыырткыыштарынга чеде берген. Бирээзи куруг, өскези — база ындыг. Сөөлүзү артакан. Оозу эеремниң ужунда, эриктен халайган талда баглап каан. Ак хыл хендир хере тыртына берген болган. Тэмуджин ол-бо тырткылаан, сураг, шимчевес, бир черде ылдыртыгандыр деп хараадаан. Ону уштур, сугже шымныр ужурул болган-дыр, ховар сыырткыышты ол олчаан кааптар эвес! Хенертен хендир боду сулараш дээр. Тэмуджин элдепинишаан бодунче тырткан. Элдеп чүве. База катап шимчевейн, херли берген. Чок, база катап чылыпкан. Ооң ужунда дазыл-даа, будук-даа ышкаш кара чүве бар. Харын-даа бүдүн чудук сагышка кирер.

Ол кадында «чудук» аңдарлыш дээш, сөөрткөш чыдыпкан. Тэмуджин барып дүшсе-даа, хендирин салбаан. Чиңге хыл хендир оолдуң адыжын хывыдапкан. Тэмуджин даштан тептинипкен, сызырныпкан, хендирин тыртпышаан. Бел ам агымга удур өскөпкен. Хендир сулараш дээр.

— Хасар! Шымда, бээр кел! — деп, ам-на кыйгы салыр аргалыг болган.

Девидээниден суг дер дүшкен, карактарны безин дуй алган. Салаалар баштары көгөре берген, долгай туткан хендириниң адаандан хан сыстып келген. Хасар ооң алгызын дыңнаваан хире. Бел база катап агым аайынче углаан, кудуруун, кызыл чакпазын кылаңнадыр, ол-бо чаярга, суг саарылаңы чүве. Хендир долгай шапкан холдуң аарышкылыгы шыдажыр аргажок. Карак безин караңгылаан.

— Хасар!

Ол ам-на дыңнап каан. Даш баштап шурап кээр, херилген хендирни сегирип ап, тыртышкан. Белди иелээ чилчин үзүп шыдапканнар. Ол эрикте аксын азадыпкан чедип келген. Диштери шаараңнаар.

— Сугже кир — деп, Тэмуджин дуңмазын албадан.

ӨЖЖЭЭН (Чиңгис-Хаан)

Оозу чүвүрүн уштур каапкаш, сугже дүвү-далаш кирип, белдиң танактарындан дидими-биле сегирип алган. Аваангыр-тудунгур, хүнге карарган ооргазында кежи түлөп оюлгулаан Хасар ам бодунун адынга дүүшкен дег.

Эрикке үндүрүп кээр, балык бодунун тырың мага-боду-биле ол-бо шапкылаңып, кургаг бүрүлгерге, довуракка булгашкан. Тэмуджин черден даш алгаш белдиң кара бажынче улдап дүжүргөн, сөөк сыйылган дааш дүлөй дыңналган.

— Ол-дур көр! Чүге киткеди! Ийи алышкы балыын чалым баарындан үндүрүп келгеннер. Хачиун биле Бэлгүтэй кайгамчык улуг балыкты элдепинип кайгап, ак-куу өөзүнче ыяш-биле иткилеп көргөннер-даа.

От салгаш, ийи мыйыты быжырып чип алганнар. Тэмуджин дуңмаларын четкини аялаар кылдыр чагааш, боду шыкка шөйлүп чыдыпкан. Хүн хөөрөп, шонуп эгелээн. Сиген аразында шергилер шыжылаан, ол чарыкта талдарда куштар эткилээн. Хендирге хывыдаткан адыш аарып, саргып-даа турза, сагыш-сеткил сергек, дүвүрел чок. Ол эр кижии бооп өзүп, өг-бүлөңү улуу, чөмгө-ректиси апар чыткан. Дүмбей караңгыда көгөрөңнөөн карактарлыг бөрүлөр улуп, шөөлөшкөн коргунчук берге кыш ам катеп келбес. Ол балыктап, ча-соган-биле куштарны часпас адып, семис тарбаганарны безин олчага аптар кылдыр өөрени берген. Ол мечини холга тудуп, узун чыданы шыва-дап, шанчып өөрени бээр. Ол бодунуң ачазы Есугей-багатур ышкаш сураглыг дайынчы апар. Ынчан мешпек Таргугай-Кирилтух кортканындан сириңейип тургай аан!

Ам Тэмуджин, чүге-ле ийик, көөр хөөнү чогу нояндан өжжээн негээриниң дугайын эвес, а дүгөшкени душтуунуң дугайын, борбак-борбак чаактарлыг, топтуг, шала хедер Бортеиниң дугайын доктаамал сактыр апарган. Ам ол кандыг апаржык ирги? Ооң ачазы Дэй-сечен ам Бортеин аңаа бээр бе? Мындыг, бодунуң хөлегезинден өске дайынчызы чок экерге аан? Шаанда аалынга баарга, аңаа кичээңгейлиг, чымчак сеткил-биле хүлээр алды. А ол дээр ачазы барда ышкажыгай. Ол үеде шупту кижилер аңаа, авазынга, ооң дуңмаларынга чымчак, эки сеткил-хөөнүг турду. Теб-тэнгри хамның чугаазы-ла шын, кижилер чангыс чүүлду — күштү хүндүлээр, ол черле ындыг-дыр. А ынчаарга ол күштүг болур.

Тэмуджин олура дүжүп, бодунуң казырыктыг, чарык тавангайлыг буттарыңче, ында сигенни өөрү чүткүдүп үнгөн кымыскакче, өөктер дег тырыкы карактарлыг белче кезек кайгап ора, көрүжүн хемче, арга-ыяштыг чалбак тейлерге углаан, хенертен ооң хөрекчүрээр чылдагаан чок черге бүргээр өөрүшкүдөн ырлаксаазы келген.

Дуңмаларының ийи улуу суг чанында четки карактарындан оьт-сиген, бүрүлери, баларны аштаан, бичиизи шала озалааш, даштар чыып орган. Эрикте дургаар, өг уундан хеймер дуңмазы Тэмуге-отчигин, дорзукталыр чүвүрүн холу-биле өрү тыртпышаан, маңнап орган.

Тэмуджинге маңнап чедип келгеш, чүнү-даа чугаалай албас

болган — эгиш-тыныжы ол хире. Карактарын хере көрүпкен, думчуунда бичи дерлер бызыраарган, бир холу-биле чүвүрүн тутпушаан.

— Тэмуджин... сени дилеп турлар! — деп, пат боорда тыныш ап чугаалаан. — Таргугай-Кирилтухтуң экерлери келген. Авамны кончуп турдулар. Хоахчинни ужу шааптылар. Мен бээр дезиптим.

Тэмуджин хемниң оожум агымынче, будуктары сугже эглип халайгылаан талдарже көргөш, Тэмуге дуңмазының чугаазынга, аңаа айыыл диргелген деп чүвеге бүзүрээр хөңнү чок болган. Ол кадында аьттыг кижилер каракка илдиккен. Беш аьттыг кижии. Олар хем эринге кээр, доктаай берген. Тэмуге-отчигиниң соондан-на келгени ол боор, оозу ажытталы бээр, турупканнар. Тэмуджин белди шырыш аразынче кири сөөртүп, чажыра иде каапкаш, чүнү канчаар аайын тыппайн барган. Шала дөнөлчек черде маңнаан Хачиуну аьттыг кижилер көрүп кааш, шуут дорт шапкылажыпканнар.

— Хасар! Мен чашты берейн. Кайнаар барганын билбес мен дээр сен — деп, Тэмуджин алгырган.

Ол күдүйүпкөш, шырыштарже углай маңнаан. Аьттыг улус ону эскерип каапкан хире. Удаваанда ол аьт даванарының дидирээр даажын, сый бастырган шырыштарның шиилээжин дыңнап каан. Дезер аргажок! Мурнунда шаараш талдар, ол талада дөңгеликтерлиг тулаалыг шык, ооң ыңдында хадыңнарлыг белчигеш, улаштыр арга, даглар. Аьттар тулааже кирбес... Ол тулааже эзпкөш, дөңгелик баштап шурап маңнапкан. Аьттыг улус шырыш аразындан үне халдып келгеш, тулаа баарынга доктаай берген. Мурнундаазы аксынга холун беле туткаш, (үнүндөн ол Аучу-багатурну танып каан) алгырган:

— Э-эй! Дескен херээр чок! Бис сени дөмей-ле тудуп алыр бис. Сен чокка бисти эеп келбээр дээр.

Тэмуджин бичии-ле доктаай каапкаш, улаштыр бар-ла шаабиле маңнапкан. Аьттыг улус тулааны ойбушаан, долгандыр шапкылашкан. Ол дөңгеликтен дөңгеликче шурааш, каш-даа катап тайып ушкан. Холдары, баары, чүвүр өткөн, чыдыг малгашка борашкан.

Тулаадан үнгөш, хадыңныг аргаже маңнап кирип, бичии тыныш алган. Ынчалзакко аьттыг кижилер ырак эвесте бо-ла келген. Ол даже углай маңнап үнүп каан. Тыныжы безин хиилээр, хөрээ дөгдөнээр.

Ону сүрген кижилер аразы ырак-ырак, аң сегирткен чүве дег, бот-боттарының аразында алгыржып чугаалажыры дынналыр. Ыракта үннеринден кайда чоруп ораын тодарадып ап, чамдыкта доктаап, дыштанып ап, база катап улаштыр аргаже ханылап чоруп орган. Арга улам шыргайланган. Мыйгак-хараганнар чамдык черлерде мырыңай эртинмес чыгыы шыргай, шиш-шиш будуктарлыг ушкан ыяштар база көвүдээр. Ол ам кылашче шилчээр, чилчик үзүлгөн. Үннер дыңналбаастаан. Ону чидирип, өскээр дилей бергеннери ол ийикке, азы дедир эепкеннери ол ийикке. Шыргайның элтиг черин шилип чорааш, аңаа доктаап, черге чыдыпкан. Мында дүмбей болгаш серин болган.

Ирээр бүрүлөр, чук чыды думчакка кээр турар. Чүрек ам-даа оожумнап доктааваан, буттар сирилевишаан.

Элээр болганда оожумнап, боданып эгелээр. Таргугай-Кирилтух оортан чүнү күзеп тура-рыл? Белек-селек сунуп азы аңаа хунаап алганын эгидер дээр эвес-ле болгай. Чок болза өлүрүп каар деп турары ол бе?

Өлүм дугайын бодапкаш, Тэмуджиниң мага-боду соолаш деп, сириңейи берген. Чок, чүгле ол эвес! Ол ооң холунга дүжүп бербес. Ол арга-арыга кат чыып, оьт-сиген чип чорааш-даа тояап чоруур, бодун хурагангылаштыр өзеп каарын болдурбас.

Хүн төнмес-батпас апарган, чеже чыдар боор, Тэмуджин туруп кээр, чиптер чүве дилеп эгелээр. Мөөгүлөр чиг олчааңга чиртинмес. Черзиг, хөөңге дээр болган. От салыр аргазы чок, оттуу хем эринде чыдып калган. Бар-даа турган болза, ол салырындан дидинмес, көрүп каапса канчаар. Чоогаланчак черге инек-караа таварышкан. Ам-даа ногаан олчаан, ажыг, кыжыраң.

Кежээликтей агаар база баксырап эгелээр. Дээрде чангыс-даа сылдыс көзүлбес, булут дуй тудупкан, караңгызы ийи базымда безин чүве көзүлбес. Хат база хадып турар, ыяштар шиилээр, будуктары дазылаан. Арга-арының дааш-шимээнин дыңнаарга, ону долгандыр аза-четкер үлөп келген ышкаш сагындырар. Бир эвес ол удуй бээр болза, ооң сүнезиниң оорлай берип, ханын соруп кааптып, мага-бодун чазарлап кааптар деп бодал башка кирер.

Даң аткыже карак шимээр. Эртең чаьс чаай берген. Ыржым барган аргаже дымырааш чаьс куттулуп-ла турар, ол ыяштарның будуктарыңга чыылгаш, эрткен чылгы кургаг сигенче аар-аар дамдылар бооп баткылаар. Тэмуджин шырыныгып эгелээр, ыяш дөзүңге шимчевейн олуруп келгенинен буттары көжүп калган. Туруп кээр, хемче элейтип баддыпкан. Оттуу хем эринде чыдып калганын кым билер. Бели шырыш аразында хевээр бооп база чадавас. Ынчалза ол от салып, чылыгып ап, чемненип база алыр. Өөнче ам дээрзинде барган херээ чок. Аучу, ооң эдеринчилери ону-ла күзеп, кедеп орлар боор.

Дүүнү одаг кыпсып, балык быжырып чиген черинде оттук-даа, балык-даа чок болган. Хасар деп мугулай чүве шуптузун өгже апарган боор. Таргугай-Кирилтухтуң коданчы ыды Аучу шуптузун хавырып апарганы чадавас. Ам олар чылыг одаг чанында олурупкан семис бел эьдин таалап чип, үстүг салааларын соруп ораын кым билер. Че, харын, ыңдыг-даа дижи, оларга мен таптыг көргүскей мен аан!

Ол база катап аргаже чорулкан. Будуктар, кургаг сиген-биле чадыр кылып, ооң иштинге кирип, чылыккаш, удуй берген. Кушкаштар үнүндөн оттуп келген. Дээр аясқан, хүн караа ыяк шонуп турган. Чаьстың дамдылары ам-даа будуктарда, бүрүлдерде олчаан, хүн караанга кылаңнашкан. Кежээр дүжөр дей берген. Чем чиксээр халаптыг. Туруп кээр, ийни куду баддыпкан. Өгже чоокшулап алыр херек. Дүне када кым-бир кижизинге таваржы бээр чадавас.

(Уланчылыг).

Константин СИМОНОВ

МАНАП-ЛА КӨР

Чанып кээр мен, манап-ла көр, Сагыш аартыр манап-ла көр. Сарыг бүрү тоглап турда, Сарыналдыр манап-ла көр. Кааңнаанда-даа, манап-ла көр. Хадаанда-даа, манап-ла көр. Чамдык өөрүм мени уткаш, Чаржынза-даа, манап-ла көр. Херии черден ыткан чагаам Келбезе-даа, манап-ла көр. Адым-сураам үнмезе-даа, Аалга кээр мен, манап-ла көр.

Мана-мана, чанып кээр мен, Байбаңнарга бүзүрөвө. Мана-мана, көстүп кээр мен, Бачым чорук доюлдурба. Авам биле чаңгыс оглум Алаң кайгап олургай аан. Хоочуннарым чөгөл төткеш, Хонуум кыпсып, дүүрей бээрге, Ажыг-шүжүг базырар дээш, Арагазын иже бээрге, Дашка тутпа, туттунуп көр, Тайып ушпа, боданып көр.

Өлүмдүө кезе көөр мен, Өөмгө кээр мен, манап-ла көр. "Өлбээн-дир" дээр силене кижи Өжү ханып албааразын. Сарыым мени манаан боорга, Чакпыл октар меңээ дегбээр. Амы-тынныг артканымны Адаскалар кайып билер.

Чанып кээрим билген-дир сен, Шааңга чедир манаан-дыр сен, Өлүртпедим - ачың ол-дур, Өлүрбеди - чолум ол-дур.

1941 ч, октябрь 13. Мурманск. Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН оруздундан очулдурган. 2005 ч, июнь 20. Кызыл. Музей. Казанак.

Хензиг тайылбыр: Константин Симоновтун "Жди меня" азы "Манап-ла көр" деп шүлүүн Ленинград университетинин студентизи тургаш-ла, очулдуруп эгелээр кижи мен. Мени бир кайгаткан чүө болза, Константин Симонов бо шүлүктү Мурманск хоорайга бижээр. Артында-ла 1941 чылдың октябрь 13 чаазында бижээр.

Бо шүлүктү чогуу кымга тураскааткан дээрзин дамчыыр чугаадан дыңнап чордум. Чогаалчынын дун огу Алексей Симоновтун бо чылдың апрель 29-та "Российская газета" солунга парлаан сактышкынын номчааш, билип алдым.

"В.С." дээрге Константин Кириллович Симоновтун баштайгы кадайы Валентина Серова болду. Ынчаарга Валентина Васильевна Серовага бижээр

чагаазы, улам тодаргайлаарга, шүлүктөөн чагаазы ол-ла хевээр шыгжаттынып арткан болду (чагааларны шыгжап ал чорунар). Ынчан огу ийи харлап турган.

Алдарлыг артист Валентина Васильевна Серовадан 1941 чылдың мурнунда чарлы берген-даа болза, оглуноң авазына ханы ынакшылын дайын үезинде шүлүкчү Константин Кириллович Симонов шүлүктел илереткен болгаш бо чогаал фашистерге удур Төрөөн чурт дээш тулчуп турган солдат бүрүнүң ынак шүлүү бооп кажан кезээде арткан.

Монгуш КЕНИН-ЛОПСАН, шүлүкчү болгаш очулдурукчу. 2005 чылдың июнь 19. Кызыл. Музей. Казанак.

Эртенгиниң сонеттери

Бистиң улуг өгбевис Монгуш Кенин-Лопсанның ээлчеглиг ному "Төлге" деп сонеттер чындызы үнүп келген. Ол номда сонеттерниң бижиттингени тывызык, солун, чараш-тыр. Мээң эң-не чаптап артканым, ынакшыл лириказынга хамаарыштыр тыва кижиниң шаандагы овур-хевир, мөзү-бүдүжүн көргүскен "Эртенгиниң сонеттери" деп бөлүктө он дөрткү сонетке сылдап алгаш, амы-хууда бодалдарымны үлежикседим.

Шаанда шагда аныяк кижилерниң бот-боттарынга хандыкшылын илередириңиз онзагай чажыдын бурунгу өгбелеривистен канчаар дамчып келгениниң илередишкенин сонеттин бодундан көрүп көрөэлиңер. Ынакшылдың чажыт өйү — Ыржым дүнүнүң дүжери-дир,

Сүрлүг куштуң калчаазы-дыр, Чүректерниң дегжири-дир.

Чодурааның дөзүн орта, Шолбан кайгап олурган бис. Бүрүлөрниң чулчуруун Бүдүү дыңнап, кайгашкан бис.

Кожалаштыр деңнешкен бис, Холдарывыс суйбашкан бис, Ээрем сугда айдың айның Эжингенин эскерген бис.

Чүрек биле чүрек дегжир — Чүден артык чажыт ол-дур.

Ханы утказын ап көөр болза, бо сонетте эр, херээжен кижилер аразының эң-не чажыт, ыдыктыг үезин көргүскен. Ону көргүзерде автор тывызык, элдээртиг утканы ажыглап, тыва кижиниң мөзүзүндө бижиригек, эгеничел аажы-чачны дамчытканы онзагай. Амгы

үениң ынакшыл лириказында натурализмни ажыглай бээр ышкаш, номчукчу серт кыннып эпчоксунуп, арны кызып ыяды бээр кылдыр эвес, ол харылзаа хумагалыг болганы кайгамчык. "Ошкашкан бис, чытташкан бис" деп эвес, а "кожаландыр деңнешкен бис, холдарывыс суйбашкан бис" деп ийи одуругда кижилер аразында ыдыктыг харылзааны чогаалдың кырындан "сыыладыр" номчуур, сөстүн чажыт утказынче сагыш салбас номчукчу эскербейн баар кылдыр элдээрткени чараш-тыр.

Сөстүн артында кандыг чажыт утканы автор чажырып кааны, номчукчуну боданырынче албадаптар болза, чогаалдың күштүү, чаражы ында деп бодаар мен. **Лидия ООРЖАК.** Ак-Довурак.

Лира биле Ия эжишкилер

Мен Кур-Чер ортума школазынга 40 ажыг чыл башкыладым. Амгы үеде хүндүткелдиг дыштанылгада-даа болзумза, кады ажилдап чораан башкыларымны, өөреникчилеримни бо-ла сактып кээр мен.

Башкының өөрүшкүзү — өөреникчилери, оларның эртем-билиг чедип алганы, чонунга эки бараан бооп чорууру ол боор. Башкы кизи назы-хары улгатса-даа, кайыдаа чылда өөреткен өөреникчилерин сураглап, сонуурга олурар. Мен маңаа үстүндө чугаалааным ышкаш бичиизинден тура эжишкилер Лира биле Ия дугайында бижикседим.

Кур-Чер суурга уран чүүл школазы ажыттылган. Ол көдээ суурга улуг өөрүшкү турган. Ия би-

ле Лира өске бичии эштери ышкаш уран чүүл школазынга, бирээзи танцы, бирээзи музыкаже өөренип киргенер. Эжишкилер эртенге-не четтинчикеш, школазынче маңнажыптарлар. Оларны ынак башкылары Майя Ондаровна биле Валентина Наксыл-Доржуевна уткуп алыр турган.

Эжишкилер ортума школазын доозуп тура, уран чүүлче "шынзылганы" база алган.

Чылдар эрткен Лира биле Ия дээди өөредилге черин доозуп

алганнар. Лиразы — Кызыл хоорайда Кенденбиль аттыг уран чүүл школазы-биле республиканың эртем-билиг методика төвүнде чедишкинниг ажилдап турар. Иязы — Хову-Аксының уран чүүл школазында танцы-самның башкызы бооп, үр чылдарда чедишкинниг ажилдап чоруур. Лираның өөреткен өөреникчилери башкызының изин истеп, янзы-бүрү суурларда ажилдап чоруур.

Башкының өөрүшкүзү — өөреникчилеринде дээр шын. Мен оларны ам Лира Комбуевна Монгуш, Ия Ортун-ооловна Сайын-оол деп хүндүткел-биле адап, чоргаарланып чоруур мен. Оларга каң кадыкты, чедишкиннерни күзедим.

Мария ОЮН, хоочун башкы.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҤЕР-БИЛЕ

Бистиң эргим, ынак ачавыс, Тыва АССР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы **Эрес-оол Чамыянович КУУЛАР** июль 8-те 60 харлаар.

Ачавыс Чыраа-Бажы суурга хөй чылдарда чолаачылап ажилдап келген. Чажындан-на сыгыртырынга, хөөмейлээринге, игилге, хомуска ойнаарынга ынак болгаш бодунуң уран талантызын чүгле тыва чонга эвес, а харын-даа Италия, Франция, Швейцария, Якутияның дээш, оон-даа хөй чурттарның чонунга бараалгаткан.

Бо хүннөнде ачавыс хүндүлүг дыштанылгада-даа болза, тудунгур, шимченгир, холу куруг олурбас кизи.

Ынчангаш бис ачавыска чоргаарланып, амыдырал-чуртталгазынга аас-кежикти, каң дег кадыкшылды, бистиң аравыска ам-даа үр чыл чурттаарын күзедивис.

Өөнүң ишти Чечен Санчыжаповна, уруглары Алдын-Чечек, Сай-Суу, Чайзат, огу АЙДАШ.

Күш-ажылдың болгаш ИХЯ-ның хоочуну, Чадаана хоорайның хүндүлүг хамаатызы **Дамба Суванович КАРА-САЛ** июль 7-де 70 харлаар. Төрүттүнген хүнүн таварыштыр ачавыска, каң дег кадыкшылды, узун назынны күзедивис.

Өөнүң ишти, уруглары, уйнуктары.

Ленин, 18
дыңнадып тур

Бо чылдың июнь 27-ден июль 3-ке чедир республикага 127 кем-херек үүлгедишкени бүрүткеттинген. Оларның иштинден 68-зин изии-биле илередип тыпкан. Бо үениң дургузунда 7 өлүрүшкүн, кадыкшылынга өжөгээр аар хора чедиргенинден бир кизи амы-тынындан чарылган, 19 кижиниң кадыгына өжөгээр хораны чедирген, 5 күштээшкин, 3 дээрбечи чорук, 2 үптээшкин, 51 оорлаашкын болган. Хоойлу езугаар эвес 6 наркотиктиг бүдүмелди ап чорааны илереттинген. 151 литр спирт холумақтыг суук чүүлү хавырган. Автоорукка ийи озалондак болган, ооң түннелинде 4 кизи янзы-бүрү кемдээшкинни алган. Эзирик чораан 1326 кижини кудумчудан чайлаткан, оларның 538-зин эзириктер сергедир черлерге чоруткан. Бичии хулиган чорукту кылганы дээш 281 кижини туткан, административтиг харыы-салгага 800 кижини онааган.

Июнь 29-та Каа-Хем кожуунуң Сарыг-Сеп суурнуң чурттакчызы Көк-Хаак суурнуң чанынга билдинмес кижилер ооң бажынке хапкаш, ВАЗ-2106 автомашиназын дээрбедекчи езу-биле ажы-

биле хунаап алгаш чоруй барганын милицияның дежурный кезээнге 17 шак үезинде дыңнаткан. Ол машина Көк-Хаактың Хайырлыг деп черге турганын тып алган. Бо херекти үүлгеткеннге каразыттырган кижилерни туткан. Истелгени Каа-Хем кожуунуң иштики херектер килдизи чорудуп турар. Оорлаткан машинаны эезинге эгиткен.

Бо чылдың июль 3-те Кызыл хоорайның чурттакчызының хаваны билдинмес кижилер оорлай берген. Истелгени дүрген чорутканындан каразыттырган үш ажыл чок хамаатыны туткан. Оларны шуптузун байысааган, өчүктөрүн берип эгелээр. Балдыны, бижекти олардан хавырган. Истелгени Кызылдың иштики херектер эргелели чорудуп турар.

Июнь 29-та Кызыл хоорайның чурттакчызы хоойлу езугаар эвес наркотиктиг бүдүмелдер 2,871 грамм марихуананы болгаш 8,282 грамм гашишти сайгарып турганының фактызын илереткен. Наркотиктиг бүдүмелдерни хоойлу езугаар эвес кадагалап база ап чорааны дээш хамааты Р-ге хамаарыштыр РФ-тиң Кеземче кодекзиниң 228 чүүлүнүң 1 кезээ-биле кеземче херээр оттурган.

ТР-ниң ИХЯ-зының парлалга албаны.

Күш чок деп санаар
Чеди-Хөл кожуунуң Ак-Тал ортума школазының **Артыш Артурович БИЧЕ-ООЛГА** 2002 чылда тывысканы 8205970 дугаарлыг аттестаттың чиккенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

Тыва Республиканың Прокуратуразының коллективи Кызыл кожуунуң прокурорунуң хүлээлгезин күүседип турар **Артур Достей-оолович Монгушка** ооң угбазы **Саяна Достей-ооловна ОНДАРНЫЧ** элекке мөчээни-биле ханы кажыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Прокуратуразының ажилдакчылары Оперативтиг-дилээшкин болгаш байысаалга, истелгениң хайгааралының талазы-биле килдистиң улуг прокурору **Анатолий Кувартаевич Бирлейге** ооң авазы **Бичикей Тюлюшева БИРЛЕЙНИЧ** 61 харлап чораш мөчээни-биле ханы кажыдалды илередип тур.

ШЫН
e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.
ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор **Артур ХЕРТЕК.**
РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЧИСТЕР:** нигилел-полиграфтиг юлди — 1-18-10, культура, өөредитге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлеттүр кичистери — 1-17-09.
Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 7020. Чагыг 73.
АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 Б ОА О Банк "Тувакредит". Кызыл ИИН—1701008465; коорсч 3010181060000000729 БИК 049304729.
Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле хамыкшының Ортаакы Сибирде регионнар аразының дивижээр эргелели «ШЫН» солуну 2004 чылдың май 14-те эде бүртүктээн.
Херечилеңиң дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлалга болгаш информация куркомтединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Шетинон-Кравченко, 1).
Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айттылган саяны болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылганы дээр авторлар боттары харылаар.